

UNIVERZITET U BEOGRADU
ARHITEKTONSKI FAKULTET

POSLEDIPLOMSKE STUDIJE
KURS - STANOVANJE

- s p e c i j a l i s t i č k i r a d -

O K O L N O S T I S T A M B E N E K R I Z E

Lenko Pleština

ZAGREB - 1981

Sadržaj:	strana
0. Uvod	1
1. Svijest o prostoru	
11. DRUŠTVENA SVIJEST	5
11.1. Potrebe	5
11.2. Ideološki aspekti	7
11.3. Ekonomski aspekti	9
11.4. Prestrukturiranje društva	11
11.5. Prestrukturiranje porodice	13
11.6. Identifikacija	17
11.7. Odnos prema prirodi	19
11.8. Masovnost, regulativa	20
12. ESTETSKA SVIJEST	22
12.1. Forma slijedi funkciju	23
12.2. Purizam moderne	24
12.3. Konceptualne teorije	26
12.4. Percepcija	27
12.5. Utjecaj likovnih umjetnosti	28
12.6. Tradicija	29
12.7. Estetika stroja	31
12.8. Estetska vlast	32
12.9. Estetika bez arhitekata	34
13. TEHNIČKA SVIJEST	35
13.1. Materijali	36
13.2. Važnost tlocrta	38
13.3. Značaj opne	39
13.4. Kuća-stroj	39
13.5. Tehnologija	41
2. Manifestacija problema	
21. NEDOSTATAK/VIŠAK PROSTORA	46
21.1. Otsutnost modela harmonije	46
21.2.a. rentijerstvo prema masama potstanara	48
21.2.b. zamjene uz nelegalne nadoknade	50

21.3. Izgradnja prevelikih obiteljskih kuća	51
21.4. Masovna nasuprot individualizirane izgradnje	53
21.5. Odnos javnog i privatnog	54
22. NEOPREMLJENI/ OPREMLJENI PROSTOR	56
22.1. Suprotnost selo-grad	57
22.2. Suprotnost centar-periferija	59
22.3. Suprotnosti medju djelovima grada	62
22.4. Život na gradilištu	63
23. SEGREGACIJA NA PLANU DRUŠTVENOEKONOMSKE MOĆI	66
23.1. Raspodjela prostora	69
23.2. Stanarsko pravo	70
23.3. Kupnja i gradjenje	72
23.4. Nepodesnost postojećeg stambenog fonda	73
23.5. Ekstremna stambena rješenja	74
3. Zaključak	76
31. Model stanovanja/življenja	78
Bilješke	82
Literatura	86

OKOLNOSTI STAMBENE KRIZE

"I dok postoji kapitalistički način proizvodnje, dotle je glupo htjeti pojedinačno riješiti stambeno pitanje ili bilo koje drugo društveno pitanje koje se tiče sudbine radnika. Rješenje se nalazi u ukidanju kapitalističkog načina proizvodnje, u prisvajanju svih sredstava za život i rad od strane same radničke klase."⁰¹

(Engels: O stambenom pitanju - 1873)

"Stambeno pitanje je u socijalizmu možda najvažnije pitanje. Naše društvo je sagradilo mnogo stanova, čak dva milijuna, ali stambeno pitanje u njemu se nije ublažilo, nego čak i zaoštrilo. Ovo je opipljivo poprište socijalne diferencijacije"⁰².

(Šuvar: Između zaseoka i megapolisa - 1973)

Dali je uopće moguće riješiti stambeno pitanje?

Nakon niza političkih, društvenih, svjetonazornih, tehnoloških i drugih revolucija što su posljednjih stotinu godina potresali čovječanstvo, krug se je zatvorio, pitanje i dalje egzistira, a da kompletni odgovori nisu nadjeni. Mnogo je teorija promovirano, a potom napušteno i zaboravljeno. Stambeni su problemi manje ili više značajni, pa tako i gradjenje koje je često ostajalo bez povjesnog smisla. Dešavalo se je da jedna generacija razgrađuje gradjenje prethodnih, a kada je trebalo i uz pomoć najsuremenije ratne tehnike. "Ratovi i revolucije, porazi i pobjede sukobi i vrtlozi - suvremeni svet odgovara Ničeovoj tragičnoj viziji" (Lefebvre). Svijet pun ruševina jednog pa drugog rata, pokazuje da je čovječanstvu u sličnoj mjeri značajno da razara, koliko i da gradi. Iskustvo velikih stradanja i ljudi i objekata ostavilo je snažan psihološki biljeg na buduće prostorno ponašanje. Sjećanje na svijet pun krhotina nemože zaobići pitanje: dali mi i danas gradimo za neke buduće bombardere i dali je tome prikladna slika neke vječne platonske ljepote.

Gradeći protuatomska skloništa uz stambene objekte, uz zaborav da se stabla zasade, stambena kriza ima jednu drugačiju mjeru od one koja prilazi iz pozitivnih aspekata ljudskih potreba.

Stambena kriza egzistira u našem društvu kao ozbiljan društveni problem, i postoji nekoliko globalnih objašnjenja uzroka: -apsurd iskazan u šali da 'prije rata nismo imali ništa, a onda je došao neprijatelj i sve razorio,' zapravo ilustrira dva stanja: predratna agrarna nerazvijena zemlja i ratno stradanje i razaranje. Skromna zaostavština je ratnom kataklizmom bila još više osakaćena, a kontinuitet gradjenja prekinut.

-poslije rata uslijedile su velike migracije ljudi prema gradovima, prema već prenapučenim prostorima, a proces urbanizacije još uvijek traje. Nagla industrijalizacija je naprosto izmjenila demografsku sliku, a izgradnja prostora nije adekvatno pratila te promjene.

-pobjedom socijalističke revolucije uspostavljeni su novi međuljudski odnosi, nova ideologija, moral i ponašanje. "Prirodno stanje nejednakosti" kao odraz kapitalističkog društva je odbačeno i nova nejednakost koja i dalje egzistira je "privremena", "neprirodna", "ekces", "anomalija" itd, a kriterij društvene svijesti, pa makar pomjeren nešto i u budućnost, je stvarna jednakost svih članova društva. Nivo prostornih potreba je također osjetno povećan, što znači da je zadatak i kvalitetom i kvantitetom značajno proširen: veće prostorne potrebe ravnopravno za sve članove društva. Budući je problem odredjen odnosom između potreba i mogućnosti $P=FP/M$, stambeni problem u socijalizmu postaje osjetan jer su potrebe značajnije porasle negoli mogućnosti.

-nagli populacioni skok krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina, poslijeratni 'baby-boom,' dospio je sedamdesetih godina a traje još i danas, sa svojim stambenim zahtjevima.

Namjera ovog rada je da pojasni razne aspekte i okolnosti stambene krize koja se danas najčešće očituje u nedostatku stanova, a njen karakter je mnogo širi. "Ma kako da je nedostatak stanova težak i mučan, ma kako da je ozbiljan kao prepreka i pretnja, prava stambena kriza se ne sastoji u nedostatku stanova", tvrdi M.Heidegger, već: "Istinska stambena kriza leži u tome što smrtnici još uvek tragaju za suštinom stana, i u tome što pre svega treba da nauče da stanuju."⁰³

Rad je koncipiran na način da se u prvom dijelu analiziraju tri kategorije svijesti relevantne za prostor a time i stambeni prostor; u drugom dijelu je prikazan prostornostambeni problem na način kako se manifestira u našoj sredini i suštinski upliće u sudbinu ljudi; a u trećem zaključnom dijelu se na bazi prethodnih analiza pokušava bar malo približiti onoj nepoznatoj suštini življenja koje je stanovanje samo jedan ali značajniji dio.

1. Kreiranje prostora kao i njegovo korištenje zasniva se na svijesti o prostoru koja je sadržana u tri osnovne međusobno prožete kategorije:

11. društvena svijest - koja definira CILJ
12. estetska svijest - koja definira NAČIN
13. tehnička svijest - koja definira SREDSTVO

Njihovo udruženo djelovanje određuje prostorno ponašanje, a time također fenomen stanovanja i njegove krize. U pojedinim razdobljima svaka od navedenih kategorija može imati dominantniji ili diskretniji značaj, čime je i neko razdoblje karakterizirano u svojoj prostornoj pojavnosti. Dok su društvena i estetska svijest uglavnom u domeni društvenih nauka, tehnička svijest se u mnogome oslanja na egzaktnost prirodnih znanosti.

2. Razlika između stambenih potreba i stambenih mogućnosti odražava se u društvenoj praksi kao stambena kriza. Razne vidove njene pojavnosti moguće je zapažati na raznim planovima,

kroz određene odnose. Svaki konkretni slučaj stambenog problema sastavljen je iz dijelova koji su u različitoj mjeri zastupljeni u jednoj od slijedeće tri kategorije odnosa, kroz koje se problem manifestira:

21. nedostatak / višak prostora
22. opremljeni / neopremljeni prostor
23. prostor izraz društvenoekonomske moći / nemoći

Zapažanja i analize su vršene uz pretpostavku da stanovanje ulazi u kategoriju elementarnih potreba kao što je naprimjer zdravstvena zaštita, i ne smije biti medij društvene moći.

3. Izvođenje zaključka na bazi isticanja važnosti društvene svijesti, i prijedlog modela življenja-stanovanja u registru društvenih slojeva.

⁰¹ / Marx-Engels: Izabrana djela I, Kultura 1947, str.556

⁰² / Stipe Šuvar: Između zaseoka i megapolisa, Biblioteka sociologije sela 1973, str.153

⁰³ / Fransoaz Šoe (Francoise Choay): Urbanizam, utopija i stvarnost, Gradjevna knjiga 1978, str.379

11. DRUŠTVENA SVIJEŠT

"Ne određuje svijest ljudi njihovo društveno biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest."¹ (Marx)

11.1. Potrebe

Čovjek je suma potreba, a prostor je jedan od značajnih medija gdje se te potrebe mogu realizirati. "Između čovjeka i sveta njegovih potreba postoji dijalektički odnos: čovjek stvara sebi potrebe, ali i potrebe uzete u svojoj ukupnosti stvaraju čovjeka."² (M. Živković). Analogno dualitetu čovjekova bića i potrebe se mogu podijeliti:

potrebe biološkog bića

podloga: instinkt i utjecaj društvenog bića

pozitivni aspekt :	održavanje egzistencije	negativni aspekt :
aktivnost	biološka ravnoteža organizma	pasivnost
zdravlje	fizička sigurnost	bolest
radjanje	polni nagon i reprodukcija vrste	smrt
zadovoljstvo		frustracija
gradjenje	potreba za prirodom	razaranje

potrebe duhovnog (društvenog) bića

podloga: svijest i utjecaj biološkog bića

jednakost	integritet i afirmacija ličnosti	dominacija
solidarnost		antagonizam
"patriotizam"	Identifikacija	"šovinizam"
udruživanje	pripadanje većoj grupi	prisvajanje
dijeljenje		posjedovanje
ljubav	izražavanje osjećaja	mržnja
umjetnost	kreativnosti i intelektualnosti	
nauka		
sjećanje	kontinuitet potreba za artefaktima	religija

Ove uopćene potrebe za "apstraktnog čovjeka" javljaju se u nizu specificiranih potreba za određjenog (generacijski, spolno, kulturo-

-loški, društveno, profesionalno, itd.) čovjeka. Prostorni ambijent koji je nužan za realizaciju ovih potreba jest: prostor dijela sobe do prostora globusa (a potom i dalje).

Razvoj ljudske vrste je u datim uvjetima potpuno određen sa odsustvom ili afirmacijom ove dvije bazične kategorije potreba, njihove pojavnosti u vidu negativnog i pozitivnog aspekta. Biološko biće se može potvrdjivati u okviru materijalnog konteksta (u tome se ne razlikuju od ostalih životinjskih vrsta), a duhovno biće uglavnom u okviru društvenog konteksta. Dok su biološke potrebe postojanije, elementarne sa malim promjenama koje je moguće gotovo kvantificirati i dobrim dijelom zadovoljiti, duhovne potrebe su kompleksne, promjenjive i teže raščlanjive na elementarne segmente. Globalna orijentacija društva ne bi smjela dozvoliti da zbog očuvanja i poboljšanja uvjeta biološkog bića čovjeka trpi duhovno biće, kao što se dešava u raznim pragmatičnim sistemima: funkcionalizam u arhitekturi, totalitarizam ili "potrošačko društvo" u politici. Obje kategorije potreba morale bi se sintetizirati u cilj:

AFIRMACIJA POZITIVNIH ASPEKATA POTREBA ZA SVE LJUDE.

Ovdje spomenuta podjela potreba, korespondira sa Marxovom podjelom na: životinjske - ljudske, ili na nepromjenjive (apsolutne) - promjenjive (relativne), odnosno sa nekim podjelama: primarne + sekundarne, nedostajanja - postojanja (A. Maslow), ili četiri dihotomna načina podjela koje navodi M. Živković : opće + specifične, stalne + povremene, zamjenjive - nezamjenjive, odložive - neodložive.³

"Svako društvo stvara svoju aktualnu hijerarhiju potreba (za Marxa, rad je osnovna čovekova potreba, jer je kroz rad i nastao čovek). Unutar nje stanovanje mora uvek imati svoje tačno mesto, zasnovano na bogatstvu argumentacije i relevantnih činilaca"⁴ (M. Živković). Prostor je nužan preduvjet realizacije bilo koje potrebe. Ističući jednu etičku normu, E. Fromm kaže : "Srž te ideje je da sve osobe, bez obzira da li rade ili ne, dobiju bezuvjetno pravo da ne skapaju od gladi i da imaju KROV NAD GLAVOM".⁵

11.2. Ideološki aspekti

"Oni ne znaju da prostor krije ideologiju (tačnije:ideo-logiku). Ne znaju ili se prave da ne znaju da je naizgled objektivni urbanizam (jer je državni,pothranjivan stručnostima i znanjem), klasni urbanizam i da prikriva klasnu strategiju (posebnu logiku)"⁶

Ova se kritika ne odnosi samo na kapitalističke zemlje:

"Usprkos velikim naporima ljudi - velikih utopista točno u onom trenutku kada su mislili da su veliki realisti i razboriti,urbana revolucija se nastavlja u tzv.socijalističkim zemljama,a da nema zato ijedne urbanističke misli koja bi se razlikovala od one koja je pustošila u kapitalističkim zemljama"⁷(Henri Lefebvre)

Mnogi su borci za socijalnu pravdu vrlo lako uočavali da je prostor značajan medij klasne diferencijacije:"Nigdje se privilegije buržoaske klase ne ispoljavaju tako očigledno kao u oblasti stanovanja.Najbolje četvrti grada naseljava buržoazija .Buržoaske porodice zauzimaju privatne vile ili stanove čiji broj soba uvelik premaša broj čkanova porodice i koji imaju ugodne vrtove,kupatila i sav moderan komfor.Radničke porodice se tiskaju u podrumima u po jednoj sobi ili što se često događa u zajedničkim barakama."⁸

(Buharin,Preobraženski)

Početak stoljeća,u vremenu snažnih socijalnih strujanja i mnogi su arhitekti prestali vjerovati u svoju strukovnu autonomnost i ističu nove zadatke:"Mi se bavimo urgentnim problemima naše epohe,šta više sa PROBLEMOM naše epohe.Društveni balans bazira se na pitanju gradjenja.Ističemo ove opravdane alternative: arhitektura ili revolucija"⁹.Le Corbusier dalje komparira tadašnje tehnološke mogućnosti (kasnije se pokazalo da ih je nešto i precijenio) sa ponašanjem prošlosti i tu vidi alternaciju poboljšanja povjesnog značaja i katastrofe."Prvotan instinkt svakog ljudskog stvorenja je da sebi osigura smještaj.Različite klase radnika u društvu nemaju stanove prilagodjene njihovim potrebama,a niti umjetnici niti inteligencija.Pitanje gradjenja je u korjenu društvenog nezadovoljstva današnjice:arhitektura ili revolucija" i zaključuje:"Revolucija se može izbjeći"¹⁰
(Le Corbusier).

Pedesetak godina prije pitanja napisan je vrlo rezolutan "odgovor" na postavljenu alternaciju - revolucija ili arhitektura:

Rješenje stambenog pitanja nije ujedno i rješenje socijalnog pitanja, nego se tek rješavanjem socijalnog pitanja, ukidanjem kapitalističkog načina proizvodnje, ujedno omogućuje rješenje stambenog pitanja"¹¹ (Engels), a pedesetak godina kasnije: "Ako ćemo danas imati arhitekturu od povjerenja, mora biti podržana od narodne revolucije koja teži prihvaćenom javnom cilju, samoupravnom sistemu (engl. 'council system' u originalu) piše C. Jencks i zaključuje: "I revolucija i arhitektura"¹² Reagirajući na suvremeni elitizam i estetsku zatvorenost (-arhitektura je "affair of the elite" -H. Hollein) usvojoj knjizi "After the Planners", R. Goodman kaže: "Što se arhitektura može više opisati kroz neutralnu "estetiku" bez političkog konteksta za ljude kojih se tiče -sve su više elitni i udaljeni-ji od političke kritike običnih ljudi, eksperti koji koriste taj način."..."Biti revolucionaran za arhitekta znači više od izopačavanja ukusa. Treba uključiti revoluciju u način življenja, što znači koristiti revoluciju kao način slamanja uspostavljenog socijalnog reda. U ovom smislu Venturijeva arhitektura je u stvari sažetak jedne kontrarevolucije. Stvarno revolucionarni arhitekti su ljudi u slamovima Latinske Amerike. Suočeni s problemima društva gdje ne posjeduju zemlju, a trebaju stanove, oni čine da smišljanje i gradjenje njihovih kuća postaje politički čin prkosa protiv društvenog sistema"¹³

Ističući da je Marx učio da je raskoš jednako zlo kao i siromaštvo, te da je naš cilj da budemo mnogo, a ne da imamo mnogo, E. Fromm kritizira: "Socijalizam i komunizam ubrzo su se iz pokreta čiji je cilj bio novo društvo i novi čovjek, preobratali u pokret čiji je ideal postao buržoaski život za sve, univerzalni buržuj kao čovjek budućnosti"¹⁴, jer je očito barem što se tiče prostora, da problem nije moguće rješavati kvantifikacijom ni uz pomoć najnaprednije tehnologije, već kvalitativnim promjenama. Na prostorno ponašanje veoma mnogo utječe vlasništvo ili pravo nad prostorom - privatnost prostora (od latinskog privare = lišiti nečega). ("Jer osobe koje posjeduju neko vlasništvo, s punim pravom lišavaju ostale da ga koriste i unjemu uživaju"¹⁵ E.F.).

Uvećavanjem posjedovanja prostora pozitivna potreba za prostorom prelazi u negativnu, dominaciju prostorom. Odnos prostora i vlasništva može se promatrati u sklopu uloge privatnog vlasništva u društvu. Nasuprot neprikosnovenosti privatnog vlasništva, Saint-Simon uzvikuje: "Privatno vlasništvo je zločin", a komunistički teoretičari, nalazeći ga vrlo značajnom preprekom na putu društvenog progresa, ističu: "U tom smislu mogu komunisti sažeti svoju teoriju u jednom izrazu: Ukidanje privatne svojine."¹⁶ (Komunistički manifest)

Odredjena revizija privatnog vlasništva u socijalističkim zemljama, prelaz sredstava za proizvodnju u ruke države ili društva - nije se zapravo značajno odrazila u koncipiranju prostora. Očito je da arhitekti jednostavno nisu imali pripremljene odgovarajuće prostorne koncepte koji bi se razlikovali od onih u kapitalističkim zemljama. Ako uzmemo naš primjer, onda socijalno najangažiranija grupa među dva rata vjerojatno je bila grupa "Zemlja", koja je 1935. godine bila policijskim aktom i zabranjena, u čijem je manifestu pisalo:

"Suvremeni život prožet je socijalnim idejama i pitanja kolektiva su dominantna"¹⁷ (D. Ibler), a u isto vrijeme članovi grupe projektiraju za dobrostojeće familije, na čijim obiteljskim kućama testiraju nove ideje, ali ideje koje se tiču isključivo forme i prostora. Tako ništa nije neobično da u tim kućama nalazimo prostor za, kako je napisano u nacrtima, "sluge" (Ibler: kuća Blažeković).

Globalni ideološki aspekti, dovedeni na nivo razmatranja o prostoru, mogli bi se analizirati u sveobuhvatnom odnosu između javnog i privatnog prostora, kao i korištenju prostora i njegovih simbola u iskazivanju društvene moći.

11.3. Ekonomski aspekti

"Arhitektura = funkcija x ekonomija"¹⁸ (H. Meyer)

Premda ova definicija pretjerano osiromašuje pojam arhitekture, nesumnjivo je da ona sadrži vrlo značajne parametre. Ne zapadajući u zabludu da se tvrdi da su kvalitet arhitekture i ekonomska moć društva ili pojedinca obavezno u direktnoj vezi, može se tvrditi da je arhitektonski kvalitet u direktnoj vezi sa ekonomskim okolnostima. Apstrahirajući duhovnu vrijednost (iako i to nije potrebno) - materijalno izdanje nekog

prostora ima svoju tržišnu vrijednost, koja se ponaša prema svim zakonitostima tržišta i robne proizvodnje. Vrijednost izgrađenog prostora se sastoji od M-materijal, zemljište, infrastruktura, projekat, amortizacija strojeva itd, R-rad i VV-višak vrijednosti. Očito je da socijalističko društvo mora u interesu većine kontrolirati cijeli taj proces.

U našem društvu iako postoje veliki napori: usmjerena stambena izgradnja, ima još jako mnogo stihijnosti, i od grada do grada postoje enormne razlike u cijeni stanova. Dali i u njihovim vrijednostima? Očito je da je ekonomske zakonitosti tržišta teško usaglasiti sa humanističkim zakonitostima, i nama stalno nedostaje određeni broj stanova. Često je objašnjenje da je naša ekonomska moć manja od naših potreba, a tada bi bilo vrlo interesantno analizirati dali su te potrebe mogući zbir potreba "univerzalnog buržuja".

Jedan od odgovora na nedostatak stanova je tzv. divlja izgradnja. Uzbiru vrijednosti izgrađenog prostora $V = M + R + W$ očito je moguće zaobići ili umanjiti neke komponente : posjedovanje vlastitog zemljišta nasljeđivanjem ili jeftinom kupovinom; zaobilaženje plaćanja dadžbina i nameta; posjedovanje vlastite i radne snage prijatelja - najčešće nespecijalizirani rad; nevažnost faktora viška vrijednosti; što znači da jedina stavka koja nedostaje je materijal. Kako se najčešće koristi najjeftiniji građevinski materijal, to su troškovi podizanja krova nad glavom poprilično manji nego li stan u izvedbi građevnog poduzeća, a ponekad se čak dešava da je komfor i bolji. Određenu atraktivnost divlje izgradnje su osjetili neki bolje stojeći slojevi društva, koji su pri izgradnji svojih vikendica koristili neke metode "divljeg gradjenja". Arhitekti rijetko sa simpatijama gledaju na divlju izgradnju, jer je ona jednostavno u opreci sa strukovnim interesima. Medjutim ignorirati ekonomski potencijal neprofesionalnog rada, kao i određeni kreativni potencijal široke populacije, bilo bi previše uskogrudno gledanje. Umjesto straha od oblikovnog debakla, u tim fenomenima bi trebalo tražiti bazu jedne nove, svježije suradnje stručnjaka i amatera. Širom svijeta prisutan pokret "uradi sam" čini se da će još više dobivati na značaju.

Očito je da divlja izgradnja ne odgovara ni interesima komunalnih službi ni građevnih poduzeća. Dok komunalne službe

štite jednim dijelom zajedničke interese na nivou komune, interesi građevnog poduzeća su krajnje sebični, a u tome ih građevna regulativa podržava. Nedovršeni stan ne dobiva uporabnu dozvolu, iako u stanu ima niz stvari koje bi budući stanar mogao sam zgotoviti po jeftinijoj cijeni, npr. polaganje tapisona gotovo da svako domaćinstvo zna i može napraviti, ali kada to radi građevinsko poduzeće, onda je obzirom na koeficijent viška vrijednosti, to za oko četiri puta skuplje.

Jednu šaljivo, ali vrlo slikovitu racionalizaciju troškova nalazimo i "kada je Rose Kennedy dala oličiti kuću samo sprijeda, a ne i otraga, jer joj je bilo preskupo".¹⁹

11.4. Prestrukturiranje društva

Društvo je stalno u stanju promjena, s time da se dinamizam promjena u odredjenim periodima pojačava - u novije vrijeme nakon industrijske i socijalnih revolucija, masovnom migracijom ka centrima industrijske ili političke moći. Problem permanentnih promjena je jedan od najtežih zadataka za rješavanje u domeni prostora, jer sredstva kojima se mi služimo - stanovi, kuće, grad - po svojoj prirodi nisu skloni promjenama. Moderna seoba naroda dovodi do prenapučenosti u mjestima koja nude zaposlenje, mogućnost napredovanja, zabavu i jedan "image" o boljem životu, dok mnoge regije ostaju gotovo bez stanovnika.

Transportna revolucija i telekomunikacijski napredak je razbio učahurenost, autohtoni kulturni identitet i privrženost lokalnom ambijentu. "Mobilnost je poželjna pogotovu ako ne mariš za postojeće mjesto stanovanja i želiš pobjeći što prije. Zato sirotinja skupljena u getovima vidi u mobilnosti sredstvo dobijanja šanse za bolji posao, te djeci bolju edukaciju i rekreaciju." ²⁰ kaže P. Blake imajući na umu američko iskustvo, gdje migracija nije toliko jednosmjerna - iz sela u grad - kao što je to kod nas, gdje bi još uvijek vrijedio zaključak napisan pred puno stotina godina: "Čovjek odlazi u grad da bi bolje živio" (Aristotel)

Prostorni planeri, političari, sociolozi, arhitekti i ostali su se uvijek priklanjali bilo urbanoj (Munford, Le Corbusier, J. Jacobs i dr.) bilo antiurbanoj strategiji (E. Howard, F.L. Wright, C. Fourier, R. Owen i dr.) Kod Marxa i Engelsa nalazimo teoretski

pokušaj objedinjavanja ove dvije strategije, bez iniciranja prostornog modela, u zamisli "grad - selo" koja bi trebala "utjecati na postepeno odstranjivanje razlike između sela i grada" (Komunistički manifest). Interesantan je jedan suvremeni fenomen kojeg Lefebvre zapaža: "Naprotiv izgleda da se uobličava jedna vrsta opšte kolonizacije od strane "centara odlučivanja". Centri bogatstva i informacija, znanja i moći, pristupili bi feudalizaciji svojih depandansa. U tom slučaju granična linija ne prolazi između sela i grada, već unutar urbanog fenomena između podređene periferije i nadmoćnog centra".²¹

Globalni tok promjena moguće da je uvjetovan jednim univerzalnim kretanjem razvoja društva, dok su modaliteti određeni u okviru pojedinog društva, gdje najmoćnije grupacije određuju karakter prestrukturiranja društva. Na drugom kraju društvene organizacijske sheme nalazi se porodica u kojoj se najviše ispoljava društveni koncept. ^{napr:} Suočeni sa velikom nezaposlenošću tridesetih godina, nacionalsocijalisti u Njemačkoj povlače žensku radnu snagu sa tržišta rada i određuju joj mjesto u kući sa djecom. Tu je također fundirana i potreba za što većom proizvodnjom ljudi potrebnih za rat koji je Njemačka htjela otpočeti.

Arhitektonska posljedica ovog koncepta je bila idealiziranje slobodnostojeće obiteljske kuće, čiji je obavezni kosi krov budio sjećanja na njemačku prošlost, dok je antički dekor davao značaj i respekt institucijama. Obzirom na ulogu žene, u SSSR-u je bio obrnut slučaj. Društvu koje se počelo naglo industrijalizirati bila je potrebna i ženska radna snaga. Da bi se žena oslobodila obaveza domaćinstva, populariziran je koncept kolektivnih stambenih zgrada, gdje bi mnoge tradicionalne funkcije porodice prešle u funkciju društva, a to je dobrim dijelom bilo i u skladu sa novom društvenom ideologijom. Nažalost, taj koncept kolektivnog stanovanja nije bio razvijen do mjere da bi bilo moguće govoriti o novom prototipu, pa je posljedica bila da je žena pored svojih tradicionalnih obaveza dobila i nova zaduženja u društvu./

Ovi, a i još mnogo drugih primjera bi pokazali da je karakter porodice definiran odozgo, što je dijelom i razumljivo budući da društveni kontekst nije moguće zaobići, međutim, neophodno bi bilo istražiti ove odnose koji najbolje pašu porodici, ili bolje kazano, individuama uključenim u jednu porodicu i onda te impulse ugraditi u društveni kontekst. Karakteristike fenomena porodice

postaju karakteristike fenomena stanovanja, pa je stoga potrebno detaljnije analizirati porodicu kao elementarnu i primarnu društvenu grupu.

11.5. Prestrukturiranje porodice

Prvi društveni sloj u kome čovjek egzistira i afirmira se, je porodica, a prostorni kontekst sa kojim je sukladna je stan - oboje tokom svog razvoja i mjenjanja u najrazličitijim modalitetima. Odnosi unutar porodice, odnos porodica - stan, te odnos porodice i viših društvenih slojeva (susjedstvo, mjesna zajednica itd) su od kapitalnog značenja za stambenu arhitekturu. Uz ovako postavljene zadatke, fenomen stanovanja zadire mnogo u način življenja.

Uvažavajući da je porodica promjenjiva povjesna kategorija povremeno stabilizirana u okviru moralnih kodeksa svog vremena i prostora, mogli bi se složiti da to nije razvoj koji teži izvjesnom finalnom teoretskom idealu, već oblicima koji u odredjenim uvjetima najbolje izražavaju potrebe i stanje tog društva.

Porodica reagira na biološko i društveno biće čovjeka pa bi se i njene najrazličitije funkcije mogle svrstati u 1. biološke i 2. društvene. U različitim modalitetima, reagirajući na odnos sa višim društvenim strukturama kao i spram pojedinca, funkcije porodice su veoma promjenjive i nepostojane, tako da definiranje porodice mimo velikog uopćavanja, može se odnositi na neku odredjenu porodicu, na prvi društveni sloj u kojem je čovjek pojedinac stvoren i sa kojim se identificira.

U velikom broju varijabilnih elemenata može se izlučiti više-manje nepromijenjeni dio : biološki odnos muškarca i žene, baziran na spolnom nagonu i reprodukciji vrste, tj. realizacija njihove biološke potrebe. U različitim povjesnim oblicima braka taj je odnos bio: trenutačan u grupnom braku, privremen u sindijazmičkom braku i stalan u monogamnom braku. Na ovoj biološkoj podlozi razvijale su se društvene funkcije: ekonomska, edukativna, zaštitna, socijalizatorska. Promatrajući kroz povijest biološki odnos u familiji, potrebno je skinuti "naočali bordela"²² kako kaže Engels, jer svaki od tih odnosa je neobičan kada se promatra autoritetom postojećeg stanja, a prirodan u domeni vlastitih normi. Odredjivati moralnost poligamijskih i poliandrijskih odnosa u prošlosti i budućnosti moguće je samo sa pozicija zadovoljavanja pozitivnih

aspekata ljudskih potreba, a ne idealizirane slike monogamnog braka, očišćenog od preljuba i prostitucije. Da će budućnost donijeti neku reviziju mnogamnog braka, barem onog zasnovanog na kršćanskim principima, ukazuje i porast broje razvoda te opadanje sklapanja brakova u 20. stoljeću. "Ukoliko bi se ova tendencija nastavila, ugrozio bi se opstanak (dodajmo monogamnog L.P.) braka i porodice"²³ (M. Živković)

U spekulacijama za budućnost može se pretpostaviti 1. daljnje mijenjanje u kojem nikada niti jedan oblik braka neće biti stabilan ili 2. da se vrše takova usavršavanja postojećeg braka da bi ostao vječan, zauvijek. U prvoj se očekuje, a druga pretpostavka zahtijeva ravnopravnost spolova.

Sudbina braka i porodice u budućnosti će u mnogome ovisiti o odnosu muškarca i žene. Sudeći po Engelsu taj je odnos bio povoljniji za ženu u doba grupnog i sindijazmičkog nego li kasnijeg monogamnog braka. Monogamija, više za ženu nego muškarca, nije plod polne ljubavi, nije zasnovan na prirodnim već ekonomskim uvjetima, na pobjedi privatne svojine nad prvobitnom iskonski zajedničkom svojinom. Prvo klasno ugnjetavanje, bilo je ugnjetavanje ženskog spola od strane muškog, jer je on posjedovao sredstva za proizvodnju. Marx tvrdi da moderna porodica sadrži u minijaturi sve one suprotnosti koje će se kasnije potpuno razviti u društvu i njegovoj državi.²⁴ Razvojem kapitalizma rad žene je dijelom prebačen iz porodice na tržište rada, gdje je njen rad slabije vrednovan od rada muškarca, i njena se podređena uloga nastavlja. Tragovi tog stanja veoma su prisutni i u socijalističkom društvu. Mada društvena teorija izjednačava spolove, očigledno je još uvijek da dominantni društveni profili (politika, nauka, umjetnost, vojska) pripadaju muškarcu, a domaćinstvo, usluge i sl. pripadaju ženi. Dok se te vrijednosti valoriziraju na tržišni način, jasno je da će masa žena biti u neravnopravnom položaju spram mase muškaraca, a njihov će odnos i dalje biti formaliziran u monogamnom braku gdje muškarci svjesno ili nesvjesno "dolaze u priliku da podavanje žena kupuju novcem ili drugim sredstvom socijalne moći", a žene "da se podaju bez obzira na istinsku ljubav, i zbog straha od ekonomskih posljedica," kako to Engels piše u "Porijeklu porodice, privatne svojine i države."²⁵

Tamo gdje je nastupila istinska ravnopravnost muškarca i žene monogamni brak je uzdrman i revidiran, ali to se stanje nebi smjelo nazvati krizom, već metamorfozom braka i prema tome porodice.

Značajna pojava oslobadjanja žene (i djece) iz okova porodice a njihovo "zarobljavanje" od strane društva je u prestanku porodice kao proizvodne jedinice, ako se ovdje zanemari i dalje prisutni, istina sve manji, rad na održavanju porodice i kuće; ali glavina rada je izvan obiteljskog kruga. Ta je pojava, uzrokovana kapitalističkim produkcionim odnosima, razdorila proširenu krvnu familiju, sastavljenu od roditelja, braće, sestara, djece, stričeva, rodjaka, itd., koji su bili organizirani kao manja ili čak veća produkciona zajednica. Emotivni momenti su još neko vrijeme držali proširenu familiju na okupu, a onda je došlo do konačnog raspada na biološki minimum, automatiziranu tzv. nukleus - familiju : roditelje i djecu do punoljetstva. Ovaj proces, pored pozitivnih rješenja donio je i niz nevolja : osamljenost i otudjenost, izostajanje brige za stare i bolesne, itd.

Dok su ranije najstariji članovi, pogotovu muški, bili nosioci ekonomske moći, time i društvene važnosti, oni su sada uglavnom prepušteni jednoj diskutabilnoj brizi društva. Ekonomska i društvena moć društva je u rukama nukleus - familije: pored ostalog u našem društvu, oni uglavnom dobijaju ili grade stanove, tako da se je stvorila čvrsta sprega između nukleus-familije i tipičnog stana.

Za analizu življenja-stanovanja, važno je istaknuti odnos porodice sa višim društvenim strukturama (slojevima).

"Uspostavljeni odnos između porodice kao ljudske zajednice i kao društvene institucije" (ono što je usmjeravano od društvenog sistema L.P.) "odredjuje porodici stepen njene autonomije".²⁶ (M. Živković). Činjenica je da se u svim modernim društvima očituje sve veće uplitanje društva u poslove porodice (ne uvijek sa lošim namjerama), što dovodi do toga da su neke funkcije tradicionalne familije: 1. oduzete od strane države i distribuirane po različitim društvenim nivoima, već kako je država mislila i mogla to učiniti najbolje; a 2. neke su funkcije od strane same porodice bile izbačene na brigu društva, što znači da je ovaj proces - dezintegracija familije / integracija društva - i dobrovoljan i prinudan. Funkcije koje je preuzelo društvo:

- zapošljavanje svih članova društva - zaštita fizičkog i moralnog integriteta - pomoć u vodjenju domaćinstva - briga oko djece, oko starih - zdravstvena zaštita - edukacija, davanje moralnih načela - organiziranje slobodnog vremena - gradjenje vlastitog stambenog prostora.

Prestrukturiranjem familije, društvo je postalo fleksibilnije, otvara se više mogućnosti njegovom vitalnijem dijelu. Svaki član dobija više prividne slobode, no u svojoj redukciji atomizirana familija nije životna. Roditelji i 1-2 maloljetne djece (nije neobičan slučaj 1 roditelj i 1 dijete) nisu dovoljni da se uspostavi društvena aktivnost: (C.Alexander tvrdi da je bitno da se barem 10-12 osoba vrte naokolo da bi se stvorila povoljna porodična klima. "A Pattern Language") Budući zasada nema prelaznih nivoa prema širim društvenim strukturama porodicu karakterizira čvrsta međusobna povezanost, da svaki konflikt ako nastane, može postati kritičan u odnosima između roditelja, između roditelja i djece. Ukoliko je žena nezaposlena, pored sve posredne društvene zaštite, pa i neposredne, njena jednakost s mužem je dovedena u pitanje. Isti se slučaj dešava i kod evidentnih razlika u društvenoekonomskom statusu, jer će ona i dalje nositi tradicionalna obilježja, a konflikt teoretske i stvarne emancipacije stalno podgrijava nesporazume. Atomizirana porodica ne može biti zadnje rješenje, pa niti ovog našeg vremena.

Njen odraz u prostoru, tipičan npr. dvosoban stan (to je najviše što četveročlana obitelj u prosječnim okolnostima može očekivati od društva) nije pravo rješenje. Daljnje gomilanje takvih stanova trebalo bi zaustaviti ili barem usporiti i inicirati nova rješenja.

Ozbiljno bi trebali pretpostaviti reafirmaciju velikih porodica (koje ne bi isključivo morale biti zasnovane na krvnom srodstvu) već prema najrazličitijim afinitetima i interesima.

C.Alexander navodi jednu takvu mogućnost kroz tzv. "dobrovoljnu porodicu" od desetak i više članova.²⁷ Sasvim je sigurno da bi te velike porodice mogle biti komponirane od podgrupa koje bi dogovorno odredjivale stupanj zajedništva. Američko iskustvo pokazuje da "nukleus-familija od muža, žene i dvoje djece, nije više tipična nacionalna familija. Postoji puno više varijacija: samci, parovi bez djece, jedan roditelj i djeca, vanrodbinske grupe, grupno kućanstvo. Veliki dio postojećeg stambenog fonda ne odgovara ovim novim formama"²⁸ (MIT - Ilaud 80).

Gotovo-da sve ove forme postoje i u našem društvu, samo što ih mi gradeći stambeni prostor, ignoriramo. Umjesto sagledavanja realnosti, još uvijek se slijedi ideal nukleus-familije. U stanovima koji se danas grade nemoguće je nastaviti veću "dobrovoljnu porodicu" sastavljenu od manjih podgrupa.

Porodica tokom svog povjesnog razvoja (grupna, sindijazmička, monogamska), kao i tokom svog prezentnog egzistiranja (radjanja, smrti, razvodi, odlasci) je promjenjiva DINAMIČKA kategorija sklona neprestanom daljnjem mijenjanju. Izgradjeni prostor je STATIČKA kategorija, koja nastoji da se prilagodi, ali u biti sa suprotnim težnjama i karakteristikama zadržavanja postojećeg stanja. Dinamizam prve kategorije naravno dovodi do nekih, ali skromnih promjena u već jednom fiksiranom prostoru. Statičko obilježje prostora sputava pozitivne mogućnosti razvoja i promjena porodice. Sa postojećim gradjevinskim potencijalom, tehnologijom i materijalima, možemo graditi, više manje, statične prostore, koji zapravo okoštavaju postojeće odnose, otežavaju i buduće promjene.

Jedan od mojih zaključaka bi bio da je potrebno graditi određeni broj većih stanova za "dobrovoljne porodice", te u skladu s time, gradjevne i stambene regule izmijeniti. Dinamizam stalno promjenjive kategorije porodice, koji se ne može realizirati u okviru ogromne mase zatečenog stambenog fonda (niti nakon provedenih adaptacija), potrebno je rješavati u izvanporodičnim slojevima društvene strukture.

11.6. Identifikacija (semantika)

Sigurno je da arhitektonski objekti ne služe samo kao zaklon za određene funkcije, već takodjer da reagiraju na jednu od vrlo značajnih potreba čovjekova društvenog bića - potrebu identifikacije. Dešifriranje i čitanje prostora se dešava uz pomoć znakova - koji determiniraju konkretnu prostornu situaciju, i simbola - koji određuju opću prostornu situaciju. Dok znak pruža informaciju, simbol provocira sjećanje i te dvije kategorije pojmova prostora daju jednu novu imaginarnu dimenziju. "Uzajamno djelovanje stanovnika, društvene namjere i načina gradjenja, dao je svakom gradu njegov identitet."²⁹ (Chermayeff-Alexander). Analogno bi se zaključak mogao svesti na ulicu, kuću, prozor.

"Ako bi se potrudilo da se tako sastavi jedan sistem šifriranja -procedura označavanja društvenog prostora- ne postoji li opasnost da se isti svede na poruku, a kretanje u njemu na čitanje?" "Jer koliko god da pojmovi, poruka, kod, informacija itd. ne omogućuju da se sledi geneza jednog prostora, jedan prostor se dešifruje i čita. On implicira proces koji ima značenje."³⁰
(H.Lefebvre)

Moderna arhitektura, u duhu vremena koje je željelo da se ras-kinu okovi i veze sa prošlošću, dobrim je dijelom ignorirala ili zaboravljala važnost čitanja i dešifriranja prostora. Novostvarani vokabular bio je previše apstraktan za široku populaciju, a gotovo da je bio isključivo sastavljen od (do tada neuobičajenih) znakova. Za razliku od entuzijazma arhitekata, ljudi su na početku teško mogli dešifrirati taj prostor i oblike. Nakon što je jedna generacija, gotovo cijeli svoj život, proživjela sa modernom arhitekturom, čitanje njenih poruka postaje jasnije - u najmanju ruku su se ljudi navikli na nova kozmopolitska naselja. Jasno je da naselja bez vremenske dimenzije nastanjuju najlakše djeca, koja neopterećena sjećanjem, u tom prostoru otkrivaju ili sami daju smisao, na sličan način kao govornom vokabularu. U početku obitavanja u novom naselju, odrasli izuzetno zapažaju odsustvo prostornih znakova i simbola. To je često prostor sa škrtim repertoarom imena i naziva. Ako imamo na umu da svaki naziv reprezentira specifičan pojam, možemo zamisliti jedno siromaštvo znanja - razlog za siromaštvo osjećanja. Mi samo možemo zamisliti koliki je repertoar naziva za pojave vezane uz led kod Eskima ili pustinju kod Beduina, da se shvati bogatstvo njegovog fonda znanja, koje ga čini privrženim tom, za slučajnog došljaka, surovom ambijentu. Tu se negdje nalazi i dio odgovora za razloge teške adaptabilnosti bivših seljaka pri dolasku u grad: cijeli jedan repertoar pojmova i naziva, koje on posjeduje, ovdje je suvišan, a oni koji se zahtijevaju, on ne posjeduje. Naravno, tu ne mislim na specijalističke pojmove vezane za njegovu novu profesiju kojom je ovladao.

Identifikacija prostora je zapravo identifikacija samog sebe, vlastito odredjenje. "Pejsaž igra i socijalnu ulogu. Jedna imenovana okolina, dobro poznata svima, pruža materijal za zajedničke uspomene i simbole koje doprinose povezivanju grupa

ljudi i omogućuje im da međusobno komuniciraju. Pejzaž isto tako služi i kao običan sistem koji organizuje naše pamćenje, koje obuhvata grupnu životnu povest i zajedničke ideale te grupe ljudi."³¹(Kevin Lynch)

Za razliku od moderne, tzv. "postmoderna" danas u svom okrilju njeguje određene pokušaje eksploatacije povjesnog vokabulara, koji bilo da notira ili konotira prostor i njegove elemente, pravi određenu zbrku, zbog konteksta u kome se javljaju. Ti pokušaji evokacije još uvijek nisu dosegli nivo da bi bili u skladu sa ostalim zahtjevima - npr. masovne izgradnje, ili tehnologije, bili široko prihvaćeni.

11.7. Odnos prema prirodi

Odnos prema prirodi može biti analiziran i u okviru estetske svijesti (intervencija ili dodavanje artefakta prirodnom ili postojećem ambijentu npr. uklapanje-Wright:nametanje-Mies) ili u okviru tehničke svijesti (npr. ponašanje na ravnom:kosom terenu). Svi su ti elementi puno bolje obradljivani, nego li odnos prema prirodi u društvenom kontekstu.

"Komerrijalizovana, zaradjena i militarizovana priroda ograničila je svet čovekova života ne samo u ekološkom, nego i u jednom veoma egzistencijalnom smislu. Ukoliko nije ostavljena na miru i zaštićena u "rezervatima" priroda se tretira na agresivan naučan način; ona je bezvredna materija, puki materijal".³²

Sigurno je Markuse u pravu kada uspostavlja društveni odnos između čovjeka i prirode, čime se nadilaze neutralni estetski kriteriji: "Zagadjivanje vazduha i vode, buka, industrijsko i komercijalno zatvaranje oblasti prirode, koja su do sada bila pristupačna javnosti, nisu manje rdjavi od porobljavanja i ropstva."³³ Društvenu važnost tog odnosa ističe i Fromm: "Ništa manje važna činjenica da je odnos ljudi prema prirodi postao duboko neprijateljski."³⁴

Arhitekti su vjerojatno skloniji da odnos prema prirodi valoriziraju isključivo estetskim ključem: "nešto se uklapa" ili "nešto strši" - banalizirajući stvari na isključivo vizuelni aspekt. Medjutim neki arhitektonski dokumenti, kao što su zaključci 4. Kongresa CIAM-a u Ateni, na jedan praktičan način definiraju odnos artefakata i prirode: "Što se grad više povećava, to se manje poštuju "prirodni uslovi". Pod "prirodnim uslovima" podrazumeva se prisustvo, u dovoljnoj proporciji, elemenata neophodnih živim bićima: sunca, prostora, zelenila "³⁵ i ističe

parametre suvremenog urbanizma. U toj situaciji 1934. zaboravljen je još jedan značajan regulativ prirodnih uvjeta koji je dodan u povelji Machu Picchu: "...pomenimo prekomerne količine toksičnih supstanci u atmosferi, vodi i hrani kao i štetnu za zdravlje BUKU (istakao L.P.)"³⁶

Posve je sigurno da je čovjek danas došao do stupnja kada hazardira sa svojom okolinom: "Ili čovjek mora da nauči sačuvati postojeći ekvilibrijum života ili mora sprovesti novu ravnotežu svog vlastitog djelovanja. Ne učini li ni jedno od toga, njegovo neplansko ponašanje može neizlječivo deformirati ljudsku prirodu, mada i izbjegao snažnija stradanja"³⁷. (Chermayeff-Alexander)

11.8. Masovnost, regulativa i planiranje

Karakteristika našeg doba je masovnost. Potrebe i zadovoljavanje tih potreba odvija se postupcima kojih je odlika velike serije, veliki zahvati i programi. Potrebe za anonimnog, prosječnog ili "apstraktnog" čovjeka iskazuju se kroz brojke, sheme i statistike. Iako postupak pretendira da bude naučan, zbog svjesnog ili nesvjesnog zanemarivanja relevantnih parametara, taj postupak postaje pseudonaučan.

Između konkretnih potreba konkretnih ljudi, i plemenitih apstraktnih ciljeva, nalazi se jedna, često birokratizirana, tehnostuktura sa zadatkom da usaglašava interese ljudi i njihovih ideala. Ponekad se dešava da djeluju i protiv jednih i protiv drugih. Jedna fantastično komplicirana građevna regulativa, ukorjenjena u apsurdnom pojmu tehničke perfekcije, mnogo zanemaruje društvene parametre. (Dok se tolerira privatizirani prostor koji vrijedi "više od 3 stoljeća prosječnog rada", vidi t.23, u isti čas se izdaje nalog za rušenje kuća u radničkom naselju.)

U vremenu kada jedna mala armija beskućnika traži krov nad glavom, prestroga regulativa podržava neimaštinu prostora. Postupak za dobivanje građevne dozvole je kompliciran i mukotran za pojedinca, jer praksa pokazuje da je regulativa aktivnija u izdavanju zabrana i stopiranja, nego li iniciranja procesa. Tek druga institucija ima dovoljno energije za suradnju sa institucijama regulative, a to sve skupa otudjuje ili otežava proces običnom "malom" čovjeku. S druge strane prepuštanje sudbine institucijama, pa makar u nekima od njih on i samoupravno odlučivao, ne rješava dovoljno njegove probleme. Nije li

K. Galbraith u pravu kada se osvrće na američku situaciju: "Svi ljudi, osim onih, koji su upravo patološki romantični, danas uvidjaju da razdoblje u kojemu živimo, nije era malog čovjeka".³⁸ Svjesna akcija ponašanja u prostoru bazira se na planiranju koje je samo po sebi jedno vrlo opsežno i složeno područje unutar prostorno-društvene djelatnosti. Želim samo istaknuti da proces planiranja vrši specijalizirana radna snaga, koja bez obzira na pozivanje na nauku, karakter tom planiranju daje, već prema svojim ideološkim i etičkim opredjeljenjima. Prema tome postavlja se jedno paradoksalno pitanje: tko planira planere? Ono što se materijalizira u prostoru, očito je posljedica kvantitete i kvalitete radne snage u određenom društvu, na određenom području. Prema tome karakter i razvoj arhitekture nije isključivo određen nekim zakonitostima unutar sebe, već i utjecajima komplementarnih djelatnosti i komplementarnog planiranja. Arhitektonski, urbanistički ili, ukratko, prostorni postupak, uvijek će se mijenjati i razlikovati, ukoliko u taj postupak ubacimo ili izbacimo određenu količinu specijaliziranog rada : x sociologa, y strojarskih inženjera, z zidova, w liječnika itd. Očito je, da ukoliko u procesu sudjeluje previše pravnik da će pravna regulativa biti kompleksnija ("birokratizirani mehanizam u beskraj proširuje svoju zaposlenost"-Parkinsonov zakon), a ukoliko nedostaje fasaderskih radnika da će nam pročelja objekata biti osiromašena.

12. ESTETSKA SVIJEST

(estetika-grčki: aisthetos-čulni, koji se da osjetiti čulima
=sposobnost da se osjeća)

Arhitektonska se estetika može poimati kao regulativ:

a. dovodjenja arhitektonskih fenomena u jedan platonski, apsolutan, konačan harmoničan sklad, ili

b. regulativ stalno promjenjivog procesa baziranog na dijalektičkim principima permanentnog kretanja.

Obzirom na strasti kojom se estete bore za svoje individualne principe, čini se da postoji mnogo individualnih apsolutnih istina, i mnogo heretika čija je sposobnost da se osjeća, formirana na jedan drugi način. Metafizičko poniranje apstraktnim zakonitostima ljepote je neobičan i teško razumljiv način sa mnogo interpretacija. Ponekad bi se mogla zamjetiti paralela arhitekta i alkemičara: tragajući za nemogućim dolaze do interesantnih novih spoznaja, koje nisu baš ni neobjašnjive, ali čiju misterioznost treba stalno podgrijavati.

Istinitosti estetskog fenomena moguće se je približiti jedino baratanjem sa što većim brojem uzročnopsljudičnih parametara u kontekstu vremenske dimenzije. Na ovaj način je moguće i različitosti i estetske kontradikcije promatrati u jedinstvenom toku estetske misli. Za razliku od prirodnoznanstvenih zakonitosti koje egzistiraju po sebi, a 'od čovjeka su zamjećene i objašnjene' - estetske zakonitosti su 'od čovjeka stvorene' i one postoje po volji njegovoj.

Razvoj društvene svijesti zahtjeva danas mogućnost participacije svih individua u društvu na što neposredniji način, pa treba uklanjati sve barijere koje će konzumente prostora držati u pasivnom, podređenom položaju. Pasivitet se često udomaći i u domenama osjećanja koje specijalisti proglašavaju lošim ukusom. Dok se s jedne strane čuju vapaji o 'estetskoj ugroženosti' s druge strane se čuju uzvici o 'estetskoj otudjenosti'.

Posve je istina da je "otkrivanje novih oblasti osjećanja uvek bila misija umjetnika"³⁹ (S.Gideon), međutim ta veza između umjetnika koji (ako) predvodi i naroda nebi smjela biti prekinuta, niti bi estetska osjećanja trebala biti privilegija manjine. I u području oblikovanja prostora može se maksima "Etika je estetika budućnosti" (Lenjin) smatrati primarnom premisom, na kojoj će se graditi sva ostala osjećanja. Kako etička kategorija uključuje nešto što je korisno za sve ljude, tako bi i estetska kategorija bila vezana na univerzalnu korisnost. Veza etike i estetike u interpretaciji individualnog osjećaja može glasiti: lijepo mi je sve ono što je dobro i korisno. Na toj liniji razmišljanja vjerojatno je nastala i funkcionalistička estetika, koja u prvi plan stavlja utilitarnost prostora i konstrukcije, koju običan čovjek može doživjeti u komforu (tehnicističkom) stambenog ambijenta. Dovoljno je pratiti događanja u prestrukturiranju grada pod naletom tehnološke revolucije, da se uoči važnost komfora pri formiranju prostornih senzibiliteta.

Bavljenje arhitekturom kroz dugu prošlost većim je dijelom bilo intuitivno, pretočeno u kanone ponašanja, a tek moderno vrijeme želi naučno interpretirati arhitekturu. Kanoni staroegipatske arhitekture trajali su milenijima, romanike stoljećima, secesije desetljećima, a danas kanona gotovo da ni nema. Ambicije mnogih kuća našeg vremena jesu da budu u vlastitom izrazu ili stilu, autohtonog značenja.

12.1. Forma slijedi funkciju

"Form follow^s function", dogma proizišla iz čikaškog Adler-Sullivan projektog biroa početkom stoljeća, ubrzo je zapalila svijet arhitekture. "Arhitektura nije više umjetnost gradjenja. Gradjenje je postalo nauka, a arhitektura nauka o gradjenju"⁴⁰ pisao je tridesetih godina jedan od vodećih arhitekata Bauhauusa H.Meyer. Premda osnovna parola teorije funkcionalizma 'fff' vodi direktno do uzročnopsljudične veze između funkcije i

forme, situacija nije posve jednostavna. Funkcionalisti su sposobni jasno opisati funkciju kao dijagram, mjere i statistike, ali nisu pronađene naučne metode da se ti podaci prevedu u objekat, budući se isti podaci mogu interpretirati na bezbroj načina. Optimalizacija tehničkih, ekonomskih i funkcionalnih faktora vodi nekim odredjenijim rješenjima, ali još uvijek ostaje dovoljno izbora, pa su oblikovne karakteristike tzv.funkcionalističke arhitekture poprilično neovisne. Nazivati odredjenu arhitekturu funkcionalističkom moguće je više u konceptualnom negoli u oblikovnom smislu, premda je od tridesetih godina naovamo sačinjen i određeni vokabular "funkcionalne estetike". Taj stil, kojem neki još uvijek otklanjaju attribute zaokruženog stila sa stilskim odlikama, dobio je niz naziva: 'internacionalni stil', zbog svoje svjetske rasprostranjenosti, ili 'moderna', naziv aktualiziran u posljednje vrijeme kao preteča i suprotnost 'postmoderne'. Dali je ovdje riječ o stilu? Već 1932.godine H.R.Hitchcock i P.Johnson u knjizi "The International Style"⁴¹ su pokušali definirati određene stilske karakteristike, ali kada se privrženost tradicionalnim kanonima uporedi s današnjim ponašanjem arhitekata, onda se vidi da je ovo stil s puno slobode. Mnogi arhitekti stvaraju svoj interni vokabular: Le Corbusier ističe pet načela - slobodnostojeći stupovi, slobodan tlocrt, krovna terasa, oslobođena fasada i potezi prozora; Mies van der Rohe naglašava skelet i gotički princip; Alvar Aalto naglašava ekspresiju prirodnih materijala. U kojoj mjeri su te individualne estetike međusobno nekomunikativne, najbolje pokazuje košmar Weissenhof-izložbenog naselja kod Stuttgarta gdje su gotovo svi vodeći arhitekti tog vremena projektirali objekte - 1927.godine.

12.2.Purizam moderne

Kazavši da fenomeni estetskog mogu biti fundirani u utilitarnom, razložna je spekulacija o uzrocima purifikacije izraza u ovom stoljeću kao elementu suvremene arhitektonske estetike.

Kroz dugu prošlost većina stanovništva je živjela u nezdravim

prostorima što je imalo najdirektnijeg utjecaja na zdravlje ljudi. Dok se je seoska sirotinja tiskala često i sa domaćim životinjama u istom prostoru, gradski proleterijat je napučio najnezdravije prostore grada. Tipične bolesti sirotinje, TBC i druge, su harale vlažnim, mračnim i slaboizoliranim stanovima. Veoma slikovit opis radničkih nastamba dao je Engels u djelu "Položaj radničke klase u Engleskoj" 1845.godine. Zadatak koji su socijalno angažirani arhitekti postavili početkom stoljeća bilo je sačuvati zdravlje široke populacije. Sunce:najznačajnija južna orijentacija, svjetlo:veliki otvori na pročeljima, zrak:stanovi s poprečnim prozračivanjem - sve to postaju dominantne komponente vokabulara. Elementi higijene postaju elementi estetskog doživljaja nove estetike. Dekor svih tradicionalnih stilova je odbačen u počast glatkoj plohi na kojoj se neće skupljati prašina i koju će kiša lako ispirati - čak je i "medicinska" bijela boja postala aktualna.

Jasno je da higijenski razlozi nebi bili dovoljni za uspostavu novih estetskih načela bez novih materijala i tehnologije koji su također odbacivali kitnjasti dekor za koji A.Loos kaže: "Ornament je zločin", te masovne potrebe za stanovima koje su također pojednostavnjale gradjenje. Čest je slučaj u ekstremiziranju estetskim načelima da se početna logika obrne u svoju suprotnost: želja za glatkim gotovo ispeglanim fasadama je dovela ponekad da su se prozorski okviri stavljali na sami vanjski rub, i nezaštićeno drvo je i pored ličenja brzo propadalo, ali su nazori o ljepoti još dugo zadržani. Estetska maksima sredine stoljeća je Miesova izreka: "Less is more" (manje je više). Pored unaprijedjenih stambenih uvjeta i razvoja medicine, ranije bolesti su gotovo isčezle (u razvijenim zemljama), ali su ljudi postajali sve više opteženi raznim neurozama, pa se čini da za razliku od početka stoljeća, kada je arhitektura spašavala fizičko zdravlje, da danas treba spašavati mentalno zdravlje.

Sedamdesetih godina, dio arhitektonskog establišmenta predvođen R. Venturijem korigira Miesovu izreku u "Less is bore" (manje je dosadno). Umjesto očuvanja integriteta izraza i jedinstva kroz rasčišćavanje formalnih karakteristika na principu: "ili..., ili..." uvodi se složenost, ponekad i zamršenost i kontradikcija: "i..., i...". Principi novog ponašanja najbolje su prikazani u Venturijevoj knjizi "Complexity and Contradiction".⁴² Posljedice ove arhitekture su iznenadjenje, humor ili groteska, a nevolja je, kao i kod svakog vica, da se ne preporuča previše ponavljati. Posljednje trendove arhitektonske estetike C. Jencks je subsumirao pod nazivom 'postmodernizam', koji koristi najrazličitije arhitektonske vokabulare bez zajedničkog koda. Porijeklo tome je možda i u "bizarnom iskustvu današnjeg življenja, a to je kako ističe Marshall McLuhan, čitanje mješane salate dnevnih novina. Uporedno stavljanje članaka o miru na Bliskom Istoku, članak o abortusu ili o teoriji o crnim rupama, o miss svijeta i o novom japanskom proizvodu umjetnog kita ubice da zaplaše delfine - sve su to stvari koje nemaju nikakve međusobne veze osim slučajnog sretanja u susjednim stupcima štampe. No stalna prisutnost takovih stavljanja jednog do drugog u štampi, ili na gradskoj ulici razvija ukus za ekstremne kontraste i apsurdne."⁴³ (C. Jencks) Reakcija na purizam moderne je hipertrofiranje postmoderne.

12.3. Konceptualne teorije

Komentirajući Smithsonovu izjavu "Nismo ovdje da raspravljamo o simetriji i proporciji", Jencks zaključuje: "Baskol je očit: umjesto platonske arhitekture sa nekom konceptualnom mjerom, treba biti jedan arhitektonski ekvivalent postojećoj kozmologiji beskrajnog i kontinuiranog prostora."⁴⁴ Za razliku od mnogo formalističkih interpretacija prostora, Gideon promovira jednu novu koncepciju "prostor/vrijeme" koja se i tokom povijesti može sretati, ali koja svjesno djeluje na modernu: "Suština prostora, kako se on shvata u svojoj mnogostrukosti, je u beskonačnim mogućnostima njegovih unutrašnjih odnosa. Iscrpan prikaz promatran

iz samo jedne točke je nemoguć. Izgled prostora se menja u zavisnosti od tačke iz koje se promatra. Da bi se shvatila prava priroda prostora, promatrač mora da se kreće u njemu".⁴⁵ Toma Akvinski je kazao da je "ljepota sadržana u posudi koja se zove red", ali definicija te posude je složen posao, budući poimanje reda može biti u cijelom registru stanja od mehaničkog reda (fašistička arhitektura) do kompleksnog reda. Jedna od teorija koja objašnjava kompleksni red je teorija Andrije Mohorovičića, gdje se kvalitete u arhitektonskom stvaralaštvu vezuju uz:

1. biološko biće i prirodne okolnosti čovjekova života
- trajne, neprolazne, a p s o l u t n e (relativno statične), i
- 2. društveno biće i stepen razvoja društvene misli
- trenutne, promjenjive, r e l a t i v n e (apsolutno dinamične)
- kvalitete. Estetski ugodjaj baziran je na kvaliteti apsolutnih i relativnih kategorija, koje su u osjetnoj rezonanci sa društvenobiološkim fenomenom čovjekova bića. "U najosnovnijoj sistematizaciji grupacija biološkoimmanentnih zakonitosti sredjivanja kvantiteta, putem kojim se postizava biološko-rezonantni osjet kvalitete, sačinjavaju: "(dalje se nabroja: ritam, euritmija, statička ravnoteža, kretanje, dinamička elastičnost, simetrija, proporcija, harmonija, mjerilo, smisao horizontale i vertikale). "Suštinu grupacije društveno-uvjetovanih zakonitosti sredjivanja kvantiteta sačinjava (dalje: registar pravilnosti...idejnog osmišljenja i emotivnog intoniranja kompozicije...)"⁴⁶

12.4. Percepcija

Estetski fenomen otpočima percepcijom i zapažanjem, a to je u vezi sa kvalitetom i kvantitetom oblika i prostora, u rasponu od detalja do cjeline. Doživljaj bi trebao biti kontinuiran za vrijeme kretanja prostorom uz stalnu komunikaciju objekta i subjekta-motrioca. To često izostaje u suvremenoj arhitekturi kada velike plohe, ekspresivne u velikom mjerilu postaju represivne u neposrednom kontaktu: zabatne stijene bez prozora velikih stambenih mastodonata su takav primjer.

Manji broj oblikovnih elemenata (2,3,4,5) lakše se percipira neposrednim doživljajem, dok veći broj čini kolekciju i da bi se odredila pojavnost, potrebno je prebrojavanje što vodi monotoniji. Kod višestambenih objekata često je prisutno repetiranje istih elemenata, i kvaliteta (oblikovna) najviše zavisi o tome kako je repeticija provedena. "Lako je repetirati kada -repetirani elementi proizlaze iz smisla cjeline koje su dio, -elementi dobivaju smisao samo u repetiranju, -kada skupljeni zajedno se elementi čine uobičajenim" (A.&P. Smithson). Preveliki stepen i loš način repetiranja dovodi do neutralizacije i anonimnosti, a pokušaj indentifikacije sa fragmentom, vlastitim stanom, je otežan.

12.5. Utjecaj likovnih umjetnosti

U oblikovanju prostora se osjeća veliki utjecaj drugih likovnih umjetnosti, što je normalno budući su arhitektura, slikarstvo i skulptura u istoj familiji djelatnosti sa mnogo zajedničkih fenomena i međusobnih impulsa, - i što nije normalno obzirom na specifične probleme arhitekture koji umjesto vlastitoj logici se često podređuju teroru likovnog. Pored spominjanih uzroka moderne arhitekture, slikarstvo je početkom stoljeća bilo jako prisutno. Gideon u kubizmu otkriva novi prostorni koncept: "Metoda predstavljanja prostornih odnosa kako su je kubisti razvili, vodila je ka plastičnim metodama nove prostorne koncepcije"⁴⁸ - simultanog načina prikazivanja različitih prostornovremenskih stanja što je dovelo do novog načina posmatranja. Za razliku od definiranog euklidskog prostora, gdje je kroz veći ili manji prozor upadalo svjetlo u prostor, sada se kroz unaprijedjene konstrukcije otkrivaju mogućnosti da svjetlo upada sa svih strana. Nadsvjetla postaju interesantna i arhitektonski prostor, jednako kao onaj kubističke slike, simultano postaje interpretiran na nekoliko načina. Što se tiče arhitekture stanovanja, ovi fenomeni nisu mnogo prisutni u masovnoj stambenoj izgradnji, već jedino na nekim ekskluzivnijim obiteljskim kućama.

Slikarsko likovno gledanje je također bilo umješano u odbacivanje ornamenta. Pokušaj vjenčavanja modernog slikarstva i arhitekture

nije do kraja uspio. "Stvarni svijet tretira jednostavnu purističku čistoću sa izvjesnom dozom prezira: on je lom, prlija, rdja, savija, raspada i trune. Stvarni svijet leđa i snjega, tuče i kiše, žara sunca i zagađenog zraka, ne respektira čistu purističku jednostavnost"⁴⁹ konstatira P.Blake i zaključuje da to može biti arhitektura za fotografiranje i teoretiziranje, ali ne i za stvarni svijet. (Potrebno je otkloniti zablude poistovjećivanja funkcionalizma i purizma. Istina je da funkcionalistički koncept često dobija purističko ruho, međutim dok se prvi pojam bavi sadržajem, drugi se bavi oblikom, i tu, ranije smo spominjali, direktne povezanosti nema. Štaviše, autor izreke 'forma sljedi funkciju' rado je koristio ornament kao dekoraciju).

Dok je u zgusnutom građskom ambijentu objekat reduciran na jednu značajnu fasadu koja postaje slika, u soliternom izdanju objekat djeluje svojim cijelim volumenom pa postaje skulptura. Suvremeni grad je uglavnom izgrađen od soliternih objekata, što je arhitekta odvelo u skulpturalna istraživanja. Maketa postaje značajno istraživačko sredstvo, ali i zamka. Dešava se, da određeni maketarski sklad, zbog ignoriranja drugih aspekata prostora, kada je preveden u realitet mega-skulpture, postaje promašaj.

Nužno je da arhitektura ima analogija, kako sa ostalim likovnim granama, tako i sa drugim djelatnostima i naukom. Analogije mogu biti podjeljene: a.na nivou ideje i b.na nivou forme, a ozbiljna bolest arhitekture ovog stoljeća je dogmatsko korištenje slikarskoskulpturalnih rješenja na nivou forme.

12.6. Tradicija

Mnoga se kulturna i estetska načela reproduciraju iz fonda proživljenog, iz zaostavštine i tradicije. "Postavlja se načelno pitanje :ima li pravo bilo koja generacija da nameće budućim generacijama način i stil stanovanja - tzv. kulturu stanovanja? Van svake je sumnje je da to pravo ne posjeduje ni jedna generacija. A upravo ovdje se javlja tzv.vladavina mrtvih nad živima."⁵⁰(M.Živković).

Sigurno da nitko ne otklanja kulturni kontinuitet, međutim kada

ta kultura u jednom najširem smislu zapadne u svoju evolutivnu krizu, onda dolazi do fizičkih i duhovnih revolucija. Pokušajmo osjetiti represiju nasljedjene društvene tradicije, i njeno totalno odbacivanje, kazano u rječima 'Internacionale': "Prošlost svu, zbrisimo za svagda". U tom društvenom kontekstu nije ništa neobičan Le Corbusierov projekat rušenja velikog dijela Pariza i podizanje novog grada. Danas kada je odnos spram povjesnog ambijenta ponovo uspostavljen, ovaj se zahvat čini stravičnim.

Pored privrženosti i antagonizam spram tradicije je permanentan. Govoreći o otupljenoj čulnosti zarobljenoj u tamnici otudjene svijesti, ideolog 'nove ljevice' H. Marcuse kaže:

"Postojeće društvo se stoga reprodukuje ne samo u duhu, u svesti ljudi, nego i u njihovim čulima; i nikakva nagovaračka umešnost teorija ili argumentacija, ne mogu probiti ovu tamnicu, dok se ne "rasklima" ukočena, postvarena čulnost individua, učini pristupačnom jednoj novoj dimenziji istorije; dok se ne razori represivna srodnost sa datim svetom objekta - razori u jednom drugom otudjenju: otudjenju od otudjenog društva."⁵¹

U arhitekturi govoriti o tradiciji znači uključiti a. vremensku -(povjesnu) i b. prostornu -(lokalno, regionalno, nacionalno) kategoriju. Najveći opseg tradicije je bio jedan kulturni krug, sve do početka ovog stoljeća, kada internacionalizam postaje vid osjećanja, u najmanju ruku dijela arhitekata. Duh internacionalnog šire svojim projektima i doktrinama. 'CIAM' i njegov produkt "Atenska povelja", škola Bauhaus predvođena Grpuisom, sovjetski konstruktivisti, trijumf internacionalnog stila u SAD, mnogi gradovi poput Brazilije, - su veliki doprinos internacionalizmu. Medjutim od tridesetih godina naovamo, pored jačanja internacionalizma dolazi i do povrata osjećanja nacionalnog i regionalnog. Jedna nova povelja 1977. godine želeći razviti ideje "Atenske povelje" kaže: "...neophodno je delovanje u oblasti konzervacije, obnove i revitalizacije istorijskih četvrti i arhitektonskih objekata, obezbedi njihovo uključivanje

u razvojne procese grada.." ⁵² (povelja 'Machu Picchu')

U ovom svijetu 'Globus-sela' nemoguće je ignorirati internacionalne spoznaje, a ni određene tradicionalne emotivnosti. Pošten odnos spram tradicionalnog je teško uspostavljati, i uvijek je prisutnije objašnjenje "nagovaračke" nego li naučne argumentacije. Regionalizam u arhitekturi kao jedan vid reprodukcije tradicije, kaže J. Sterling, "može unaprijediti razložne argumente sa respektom prema ekonomiji, izvodljivosti i lokalnoj politici, od kojih nije nevažna pretpostavka da će urbanističke vlasti puno više nagnjati da daju estetsko odobrenje takvim projektima nego tzv. modernima." ⁵³

U kontekstu tradicije i oblikovne estetike praktični problemi sa kojima se susrećemo su odnos novo:staro. Mogućnosti su

- a. imitacija, 'faksimil', romantizam tek ponekad prikladan 'Disneyland'
- b. djelomična sukladnost ili analogija u smislu uspostavljanja kontinuiteta, napr. gabarit-često eksploatiran element uklapanja.
- c. autonomnost vlastite logike.

Uvažavajući estetska načela kao regulativ stalno promjenjivog procesa, svi modaliteti mogu biti prisutni zavisno od potreba društvene svijesti.

12.7. Estetika stroja

"Knjiga je stroj za čitanje" (P. Valery)

"Teatar je stroj za glumu" (S. Eisenstein)

"Kuća je stroj za stanovanje" ⁵⁴ (LeCorbusier)

Iako je sasvim jasno da su ove parole više poetičnog negoli mehaničkog značenja, poimanje kuće kao stroja nije ostajalo bez posljedica. "Glavni cilj ranog funkcionalizma je prilagodba čovjeka tehnologiji. Ovo je dovelo do romantičnog poimanja stroja što je rezultiralo u otudjenosti korisnika od njegova ambijenta.

Prebacivanje estetike stroja u arhitekturu uništilo je simbole, impulse i identitete na koje je korisnik navikao u svom ambijentu." ⁵⁵ (K. Mikola). Analogija stroju na nivou forme je više uzbuđivala arhitekta negoli obične ljude koji su neke

objekte sasma druge namjene doživljavali kao tvornicu, rafineriju, brod ili veš-mašinu. Vjerovanje da će industrijska proizvodnja stanova riješiti stambene probleme nije se ispunilo, a korisnici su počeli pokazivati nezadovoljstvo elementima mašinske estetike. Reakcija na tehnicizam je naturalizam i povrat obrtu i tradiciji. Romantizmu budućnosti: lijepo je sve što je novo - konfrontira se romantizam prošlosti: lijepo je sve što je staro. Stroj je ipak, uz sve nevolje, ostajao ona velika nada ljudskog izbavljenja u carstvo materijalnog i duhovnog bogatstva. Iako je to često historija oštro demantirala, a ni signali budućnosti nisu uvijek ružičasti, vjera u stroj je ostajala. Prošlost je dokazala da njen romantizam nikako nije bio prihvatljiv za većinu stanovništva ovog planeta.

12.8. Estetska vlast i odbacivanje 'estetske forme'

Iskustvo nas uči da obični ljudi često odbacuju elemente estetske forme, što nije ništa neobično, jer to rade i stručnjaci indoktrinirani drugom teorijom ili estetskom dogmom. Dali je neobično kada se napr. radništvo okreće protiv određene estetske forme koja mu je otudjena i duhovno i materijalno. Fundirajući svoje značenje na idealističkom estetskom poimanju estetika postaje kategorija dostupna samo manjem broju obrazovanih specijalista koje izvan domene struke je nemoguće kontrolirati. Prema tome kada su estetski specijalisti i reprezentanti društvenih grupa ili strukturalnih jedinica, te grupe nemogu kontrolirati svoje reprezentante "jer ovi imaju primarne obaveze prema profesiji". Postoje univerzalni estetski zakoni, kojima navodno estetski specijalista barata, i pomoću kojih uspostavlja estetski suverenitet. Međutim apsolutna prostorna estetika ne postoji, i idealističko estetsko poimanje može biti samo a. nesvjesna metafizička zabluda, ili b. svjesno poznavanje situacije sa ambicijama da se očuva estetska vlast koja osigurava važnost, značaj i status. Očito je da tradicionalno 'estetsko svećenstvo' koje je gradilo za reprezentante individu-

-alne ili institucionalne moći, treba staviti u direktnu službu naroda sa kojim treba pronaći jezik komunikacije. Specijalisti bi trebali inicirati rješenja koja bi na aktivan način aktivirala obične ljude, umjesto blagodati pasivne poslušnosti. Aktivan kreativan stav svakog pojedinca treba biti aksiomom jedne prihvatljive estetike, a religioznost platonske estetike nas nebi trebala zanimati.

U nekim se sredinama javlja tzv. advokatsko planiranje, kada specijalisti brane interese lokalnog stanovništva nasuprot kvazi-globalnog interesa, među kojem nije rijetko i estetski teror. U knjizi "After the Planners" R. Goodman konstatira da arhitektura postaje LOOK AT-iskustvo (pogled na), prije nego jedno LIVE IN-iskustvo (življenje u). Rezultat je po Goodmanu još veće udaljavanje arhitekture iz vidokruga običnih smrtnika: "Naglašavajući vizuelni aspekt objekta kao kulturni fenomen koji će razumjeti ljudi što posjećuju umjetničke muzeje ili čitaju arhitektonske knjige, arhitekti se nastavljaju baviti arhitekturom u estetskim terminima, prije nego u jednom životnom smislu." I uvijek, dalje nastavlja Goodman "dok se arhitekti budu ponašali kao estetski specijalisti koji će o arhitekturi pričati kao o slikarstvu u terminima masa, odnos, proporcija, kompozicija, harmonija, to znači da će ona biti otudjena od najšire populacije."⁵⁶

Govoreći o anti-umjetnosti, 'living artu,' ukidanju podvojenosti materijalne i duhovne kulture, Marcuse iznosi najvažnije točke optužbe protiv estetske forme: "Ona nije primeran izraz ljudske situacije; ona je odvojena od stvarnosti utoliko šta stvara jedan svet lepog privida, poetske pravde, veštačke harmonije i reda, koji miri nepomirljivo, koji pravda neopravdivo; u ovom svetu prividnog izmirenja guši se energija nagona za životom, čulna energija tela, kreativnost materije, koji su snage oslobodjenja; a time je estetska forma jedan stabilizirajući faktor represivnog društva, to jest sama je represivna."⁵⁷

Odbacivanje estetske forme nemože nikada ostavljati za sobom vakum, već mora istom inicirati jednu novu estetiku, više prikladnu odredjenom vremenu, prostoru i idejama.

12.9. Estetika bez arhitekata

Estetsko poimanje i stavaranje laika je značajan parametar. S jedne strane dolazi do omalovažavanja i ignoriranja, a s druge do isticanja i 'romantizacije' tih nazora. Kazali smo da je jedan broj laika, ali političkih ili ekonomskih moćnika, uvijek bio umješan u arhitektonsku djelatnost direktno ili indirektno imajući utjecaja na arhitektonski izraz. I dan danas mnogobrojni investitori reprezentanti društva se bave sličnim poslom, a arhitekti ih uvijek ne doživljavaju romantično. Arhitektonski sentiment kada izlazi izvan establišmenta struke, uglavnom je upućen anonimnom, direktnom narodnom graditelju. Narodno gradjenje - iskrenost ili naiva, derivacija i pojednostavljenje nekog oficijelnog stila - uvijek u svojoj vizuelnoj pojavnosti ima odredjenih romantičnih impulsa (interesantni primjeri se nalaze u knjizi B. Rudovskog: "Arhitektura bez arhitekata", ili pod istim nazivom D. Salopeka). Očito je da se neka rješenja ne daju načiniti za crtačim stolom, i da će narodni graditelj duboko prožet problemom, na licu mjesta gotovo instiktom rješavati stvari na pravi način i proizvoditi autentični estetski ugodjaj. U časovima zamora ili odmora od "intelektualističke" arhitekture pojavit će se reagiranje na folklornu "emotivnu" arhitekturu. Mediteranski ili alpski regionalizam, neobično mnogo danas utječe na oblikovanje manjih stambenih objekata. Nažalost zbog nekih promjenjenih okolnosti (materijal, komfor, vlasništvo, način gradjenja) često dolazi do karikiranih situacija - čest slučaj kod imitacija.

13. TEHNIČKA SVIJEST

Analogija može biti priprosta ali ilustrativna: ni najbolje opremljeni brod besprijeorne funkcionalnosti na pučini ne znači mnogo bez definirane ideje prema kojem odredištu taj brod plovi. Svrha tehničkog konteksta je da se brod kreće, a sami smisao kretanja je izvan područja tehničke svijesti. Na isti se način može promatrati i postupak s prostorom: funkcionalnost prostora obzirom na prirodnoznanstvene odrednice je "conditio sine qua non", nužan ali ne i dovoljan uvjet. Smisao ljudskog ponašanja u prostoru je određen kategorijom društvene svijesti, a sredstvo da se taj smisao realizira je tehnička svijest. Kada nebi bilo ambicija da se i fenomeni društvenog ponašanja mogu egzaktno i naučno definirati, onda bi se tehnička svijest mogla nazvati i "naučna svijest o prostoru", obzirom na svoju krajnju egzaktnost i mogućnost provjere.

Budući je duboko fundirana u prirodnim znanostima, matematici, fizici, kemiji, biologiji, potom logici i antropometriji, na postavljene zadatke dobijamo uglavnom jednoznačne odgovore ili rješenja. Primjeri: stup koji se lomi, prostor vlažnosti veće od x postotaka, temperature manje od y stupnjeva, visina sobnih vratiju od jedan metar, spavaća soba bez mogućnosti smještaja kreveta, itd. su evidentna "negativna ~~negativna~~ rješenja", dok: osvjetljenost dnevnog boravka suncem, umjetna osvjetljenost prostora naveče u iznosu od z luxa, kosa ploha za penjanje u nagibu 1:2, mir (buka ispod n decibela) kod spavanja, itd. su evidentna "pozitivna rješenja". U ovoj domeni svijesti najvećim je dijelom bio lociran rani funkcionalizam koji je pretendirao da bude naučna interpretacija arhitekture. Međutim dok je elemente moguće kontrolirati sa egzaktnošću prirodnih znanosti, sintezu je moguće valorizirati tek sa određenim tendencijama društvenih zakonitosti.

Naravno da su sva pozitivna rješenja na postavljene probleme

unutar prirodnih znanosti u domeni arhitekture i elementarno estetski pozitivna rješenja. Mnogi su osjetili: sve što je logično je i lijepo, i značajan dio estetskog fenomena je fundiran u tehničkoj svijesti kao produkt logike postupka. Neke idealizirane i mistificirane proporcije, ritam, odnos puno/prazno može biti samo posljedica prirodnog ponašanja upotrebljenog materijala. Nije li cijela jedna emotivna situacija ovog vremena i vjera u čovjekov progres bila i još uvijek traje u glorifikaciji stroja i njegovog rezultata.

S druge strane, nisu li također i neke društvene situacije određene parametrom tehničkog: problem stanovanja u neboderu se javio tek izumom armiranog betona i određenih instalacija. U određenim časovima krize društvene svijesti, tehnička svijest počima regulirati prostorno ponašanje (konstruktivizam) i to su razdoblja kada se čovjek mora prilagođavati tehnologiji, a ne obrnuto da tehnologija služi čovjeku.

Grafička vještina i razvoj metoda prikazivanja prostora je također stalno utjecao na redefinitanje prostornih situacija. Otkriće perspektive je bilo vrlo značajno za renesansni prostor, aktualnost aksonometrijskog crteža u novije vrijeme dodaje još jednu mogućnost vizuelizacije, dok bi bez pomoći kompjutera bilo nemoguće prikazati (da ne govorimo proračunati) neke vrlo složene prostorne zamisli. Ovladavanje pojedinim grafičkim medijem prostornog istraživanja dovelo je do hipertrofiranja situacije do rekli bi, arhitekture kaprica.

Područje tehničke svijesti je opsežno područje arhitekture, a u ovom radu biti će spomenuti samo oni fragmenti relevantni za odnos spram društvene ili estetske svijesti, pogotovo kada se javljaju u domeni stambene arhitekture.

13.1. Materijali

Oslobodjeno duhovne interpretacije, gradjenje je uvijek bilo rukovanje raznim materijalima, u početku prirodnim ili vrlo

jednostavno priredjenih, a kasnije pripremljenih i kroz složeni proizvodni proces. Tehnički promatrajući, materijali imaju svojstva i mogućnosti koja se ne smiju terorizirati. Opresija materijala nastupa uvijek onda kada se na jednom materijalu eklektično primjenjuje logika ponašanja nekog drugog materijala što je čest slučaj kada se jedna forma duhovno provocirana izvan konteksta materijala, želi pod svaku cijenu realizirati pa makar i krivim materijalom. Međutim, niz komplementarnih disciplina, statika, čvrstoća materijala, nastoje svakom materijalu otkriti njegov vlastiti unutrašnji smisao.

Izvanjski smisao materijala je često u kontekstu semantičke interpretacije. Pored tehničke, postoji i tržišna vrijednost materijala. Dok razna svojstva čvrstoće ili rezistencije služe osnovnoj namjeni stvaranja zaštitne opne, kroz vrijednost njihova rariteta ili složenosti proizvodnje, iskazuje se društvena moć. Kada A.Loos tvrdi da su "plemeniti materijali dar bogova", nameće se pitanje kome su darovi namjenjeni: moćnim pojedincima i institucijama, ili narodu (na koji način?). Korištenje materijala je teško promatrati izvan društvenog konteksta. Oni sublimiraju ljudski rad i koš skupih materijala su veće koncentracije tog rada, što znači da podvrgavanje i prisvajanje tog rada može se realizirati i kroz upotrebu skupih materijala. Upotrebljeni materijali su postajali sredstvo izazivanja respekta i nosili su poruku moći i značaja. Granit, mramor, mješ, bakar, masivno drvo, velike staklene plohe, čelik, kamen klesanac su božji darovi koji ne stižu do stvarnog svijeta koji još uvijek gradi betonom, bloketom i žbukom - materijalima demokracije. Nedovoljne količine cementa je kapitalni problem za jednu široku bazu populacije koja sama rješava svoje stambene probleme, i u tom kontekstu bi trebalo promatrati vrijednost pojedinih materijala.

Sintezom društvenih i tehničkih karakteristika materijala formira se određeni estetski ugodjaj. Dok se je sam način

interpretacije materijala mjenjao tokom historije, kao da je uvijek ostajala ljubav arhitektonskog establišmenta za skupe materijale. Primjerice, jedan "klasični moderni interijer" dnevnog boravka je sadržavao (opis s fotografije): a.ravni zid obložen plemenitim kamenom onixom, b.zakrivljeni zid obložen ebanovinom, c.zavjese od sirove svile ispred kompletno staklene vanjske stijene koja se na pritisak dugmeta uvlači, d.niklovani čelični nosivi stupovi, e.kromirani metalni djelovi namještaja, f.prirodna koža na foteljama, g.stolna debela staklena ploha, h.mramorna skulptura - Mies van der Rohe: Vila Tugendhat, 1930.⁵⁸ Cijela ova i slične interpretacije su se nametnule kao novi estetski prototip, ali koji sasvim razložno nije mogao biti prihvaćen od široke graditeljske baze.

13.2. Važnost tlocrta

Tlocrt kao najznačajniji regulator događanja u prostoru, izuzetno je mnogo analiziran sa aspekta korištenja i kretanja u prostoru, te raznih tipoloških karakteristika. Ovdje će biti spomenut samo jedan aspekt, i to odnosa tlocrta i prostornog totaliteta: tlocrt se može nalaziti u a.aktivnom ili b.pasivnom modalitetu, zavisno o tome dali je uzrok ili posljedica u procesu definiranja prostora. Aktivni tlocrt naglašava unutrašnji kontekst prostora, dok pasivni slijedi važnost konstruktivnu, urbanu i slično. Funkcionalizam je razvio ideju aktivnog tlocrta u namjeri da se u minimalnim prostorima zadovolje maksimalne potrebe. Nevolja aktivnog tlocrta je u njegovoj specifičnosti, pa je nepodesan za promjene i za mnogostruko repetiranje za zbir individualiziranih situacija. Pasivni tlocrt u obilju prostora ne predstavlja prepreku, već obrnuto mogućnost varijacije, ali u oskudici prostora naprosto blokira mnoge funkcije. Da bi se u oskudici prostora dobile prednosti i aktivnog i pasivnog tlocrta, projektirana su razna fleksibilna rješenja.

13.3. Značaj opne

Prostori obitavanja su zaštićeni opnom ili membranom, i o karakteru te opne ovisi karakter unutrašnjeg prostora te odnos unutrašnjeg i vanjskog prostora, odnosno događanja u tom prostoru. To je filter u oba smjera, a prirodnoznanstveni parametri: toplina, svjetlost, buka, vlaga i sunce, psihološki: vizure, i semantički: znakovi, definiraju karakter te opne.

a. Najčešće je to masivna polivalentna membrana, u početku iz homogenog materijala, a kasnije komponirana iz odgovarajućih slojeva: konstruktivnih, zaštitnih i ukrasnih, što je dovelo i do njihovog razdvajanja.

b. Novi koncept, prisutan već 1914. godine u Cerbusierovom prijedlogu masovne stambene izgradnje DOM-INO, pretpostavlja 'oslobodjenu fasadu'. Novi, snažniji materijali armirani beton i rjeđe čelik oslobađaju fasadu od konstruktivnog zadatka preuzimanja tereta, i dozvoljava se nova oblikovna sloboda. Pročelje, membrana, se gotovo može dematerijalizirati redukcijom na tanku staklenu stijenu. Uštede, ali na jeftinom materijalu polivalentne membrane, su praćene većim potroškom energije tokom korištenja, i zato je značaj ovog 'izuma' koji je doveo do stambenih nebodera i visokoetažnih stambenih objekata, danas nešto umanjen.

Opna nije samo odijelo prostoru, već često i uniforma, pogotovo u tradicionalnim stilovima, kada određeni dekor za koji mogu biti korišteni i konstruktivni elementi, pokazuje važnost prostora, a što znači i važnost korisnika. U Zagrebu je sve do pojave moderne, važno pravilo da stambeni objekat nemože biti dekoriran slobodnostojećim stupovima koji su bili namjenjeni javnim objektima.

13.4. "Kuća stroj"

Tvrđnja da je 'kuća stroj za stanovanje' dijelom je i točna obzirom na neke egzaktno funkcionalne procese koji se isključivo

ili pretežno dešavaju u stambenom prostoru, a ugrađena oprema i idejno i vizuelno ilustrira `image` stroja, mada izreka nije bila tako banalno koncipirana. Održavanje lične higijene, priprema hrane, stvaranje interne klime, mehaničko komuniciranje po stambenim strukturama, priključak na telekomunikacione sisteme, čine pojedine sustave kuće/stroja čije se blagodati nazivaju komforom koji dosta potpomaže ideju o lijepome. Možda arhitekti uvijek i ne dijele to mišljenje,

"Ljudi su uvijek postizavali udobnost koliko je to bilo moguće. I u kameno doba ljudi su također pravili zaštitu od kiše, palili vatru, ali i ukrašavali i zidove pećine i sve je to podržavalo njihov ljudski smisao. Danas je u biti slično i potjera za komforom nije isključivo povezana s idejom lijepoga." ⁵⁹ (P.Rudolph),

međutim suvremeni komfor za suvremenu generaciju ima izuzetno značenje, i rado će mašinskom komforu žrtovati komfor prirode. Mnoge su se stvari tiho i dugo mijenjale u stambenom ambijentu a radikalni momenti su, slikovito kazano, bili:

a.uvođenje WC-školjke u prostor stana

b.uvođenje automobila u prostore među stanovima

Jednom je čovjek živio mimo blagodati instalacija i velikih mega-sistema, a u nekim ruralnim područjima i dan danas su mnoge kuće oslonjene na vlastiti autonomni sistem, ali u uvjetima kada je porodica dijelom i autonomna proizvodna jedinica. Suvremeni način proizvodnje učinio je ljude veoma ovisne jedne o drugima, ali i o zajedničkim mega-sistemima: jedan kvar na elektroinstalacijama prošle godine u SAD isključio je napajanje elektroenergijom četiri federalne države. Ambicije, kriteriji i normativi teže da svi elementi komfora moraju biti objedinjeni na dohvat ruke. U duhu ideologije stroja, ukoliko se WC i sanitarni prostor ne nalaze neposredno uz spavaće sobe, danas se smatra lošim rješenjem. Ne tako davno a i danas u nekim djelovima zemlje, posjedovanje natkritog zahoda nedaleko od kuće smatralo se je dobrim rješenjem.

Razumljivi su normativi koji objedinjuju i propisuju maksimum elemenata komfora kuće stroja, ali je takodjer istina da društvo nema sposobnosti da svima osigurava te uvjete. Umjesto alternative da `treba graditi kako treba ili nikako `što znači obezstaniti za prilično dugo vrijeme određeni procenat populacije, trebalo bi ispitati neophodnost svih tzv.naučno dokazanih elemenata komfora, i smanjiti ideal komfora na nivo koji bi zadovoljio najširu bazu.

13.5.Tehnologija gradjenja

Važna stavka tehničke svijesti jest način izvodjenja, moguć od najobičnije ručne izvedbe do "science-fiction" rješenja.

a.mjera ruke-čovjek je tako otpočeo i do dana današnjeg traje ručno gradjenje, karakterizirano :kvantitetom (broj učesnika u gradjenju) i :kvalitetom (odnos stručnog, obrtničkog naprama manuelnom radu). Povoljnost ovih odnosa uvijek je bila prisutnija kod objekata društvenog ili privatnog značaja i moći, mada se je događalo da su se i u obrnutoj situaciji ("arhitektura bez arhitekata") dobijala neka humanija, iskrenija i neposrednija rješenja. Duboko povezan sa svojim okolišem odakle je i uzimao materijal za gradjenje, čovjek je stvarao ambijentalnu regionalnu`arhitekturu vlastite ruke.

b.mjera stroja-Industrijska revolucija postepeno zamjenjuje tehnologiju ruke i obrta, tehnologijom stroja, pogotovo u dinamičkom rastu gradova. I spoznaje i prefabricirani gradjevni elementi ili materijal stižu iz drugih sredina, tako da je teško očuvati povjesnu autentičnost. Emotivnost i intuicija gradjenja se zamjenjuje`intelektualnošću`i naučnom interpretacijom gradjenja. Industrija pronalazi i prihvaća najbolja rješenja i želi ih plasirati na što veće područje, jer veća tiraža elemenata smanjuje troškove proizvodnje, a uvećava dobit. To je naravno u suprotnosti sa troškovima transporta, pa balans proizvodnih i transportnih troškova određuju karakter prefab-

-rikacije. Prefabrikacija se susreće sa nizom zahtjeva:

" 1. Zahtjev tržišta za fleksibilnošću traži VELIKI BROJ TIPOVA elemenata MALE VELIČINE (mjere).

2. Zahtjevi gradjenja za elementima VELIKE MJERE (do granica mogućnosti transporta i kapaciteta za gradjenje) i MALI BROJ visokozavršenih tipova elemenata da se smanje troškovi rada i vrijeme gradjenja.

3. Zahtjevi proizvodnje za što MANJIM BROJEM tipova elemenata da se maksimalno ekonomizira serijska proizvodnja." (subsumirano prema Wellesley-Milleru).⁶⁰ Očito je najpodesniji onaj sistem koji omogućava najraznovrsnija rješenja i koji reagiraju na različite stambene potrebe. Fleksibilnost sistema 'F'_x je u proporciji broja elemenata 'B'_e a obrnuto proporcijalan veličini elemenata 'V'_e $F_x \equiv (f) B_e / V_e$. Totalno fleksibilan sistem, obzirom na veliki broj komponenata bio bi nepraktičan zbog velike količine rada pri sklapanju, a kompletno prefabricirana jedinica mogla bi služiti samo manjem broju namjena. Dobra rješenja se nalaze između ta dva ekstrema: 1. potreba prefabrikacije konstrukcije i visokospecijaliziranih elemenata i instalacionih sklopova, i 2. mogućnost uključivanja stanara u finalizaciju svog stambenog ambijenta, na način da nije potrebno visokospecijalizirano znanje.

c. mjera kрана. Način izvajanja bi mogao definirati neke suvremene djelove grada tzv. "kranskim urbanizmom". Soliterni objekti jednostavnih gabarita podesni su za gradjenje bilo po horizontali, bilo po vertikali, a karakteristike dizalice dimenzioniraju veličinu stambene strukture, vrlo često. U kooperaciji s kranom su razvijene mnogi načini gradjenja, napr. 'tunelska oplata', koju je potrebno upotrebljavati sve do nivoa korisne eksploatacije, što obrće moderni aksiom na način da funkcija slijedi formu i konstrukciju.

d. tehnicistički san- Bezgranična vjera u tehnički progres vodi zaključku da će se stambena kriza riješiti industrijskom proizvodnjom stanova, planiranjem velikih poteza, redukcijom vremenske i prostorne dimenzije. Jedna prostorna interpretacija ili vizija tih ideja su najčešće određene mega-forme. Gotovo da se svaka arhitektonska generacija bavi problemom stambene mega-forme bilo iz estetskih, bilo iz socijalnih razloga, a ponekad i zbog arhitektove psihološke potrebe za biblijskom univerzalnom mega-kreativnošću: "U početku stvori Bog nebo i zemlju".⁶¹ Maštanja poetična ili stravična obzirom na invetivnost ali gotovo uvijek jednako nerealna, a ponekad je i dobro da je tako, jer bi poneki od tih mega-strojeva umjesto oslobađanja doveli do zarobljivanja čovjeka. Za domaći prijedlog "sinturbanizma" bile bi primjerene Ruskinove riječi: "to nisu zatvori za telo, već grobnica za dušu".

Prvi suvremeni mega-prijedlozi dolaze iz tehnicistički romantičnog svijeta Buckminster Fullera-⁶² "dymaxion" prijedlozi, koji su bili dobra inspiracija i za prijedloge grupe "Archigram"⁶³ šestdesetih godina: "Plug in City" P. Cooka, ili "Walking City" R. Herrona. Tih godina je naišla i bujica japanskih prijedloga čija je serioznost bila pojačana japanskim smislom za visoku tehnologiju i visokom prenapučenosti: K. Tange-Grad za 10 milijuna u tokijskom zaljevu, K. Kurokawa-Floating City, Metamorphosis City, Helix Structure, A. Isozaki-Zračni grozdovi, i drugi. Svojevrsni urbani utopizam u kojem bi se stvarale visoke koncentracije populacije u namjeri da se sačuva prirodni ambijent ponudio je P. Soleri u veoma atraktivnoj seriji od trideset Arcology-gradova.⁶⁴ Vizija koju je F. Lang dao u "Metropolisu" čini se da je ipak daleko od realiteta, ali upozorava na smjer kojim se nebi trebalo kretati: da ljudi kompletno ugrade sebe u jedan mega-stroj. Moglo bi se dugo spekulirati u kojoj mjeri sloboda ličnosti može biti u opreci sa visokocentraliziranom prostornom strukturom.

e. opeka 20. stoljeća - Višestambeni objekat je sastavljen od više manje istorodnih jedinica, koje mogu biti interpretirane u svega nekoliko modularnih elemenata ili jednom jedinom, a što je nazvano "opekom našeg vremena", ali je veoma mali broj konkretnih projekata, pogotovo realizacija. Pionirski primjer iz Montreala, M. Safdie: Habitat,⁶⁵ više kao izložbeni eksponat, a manje produkt tehnologije, pokazao je niz nedostataka što je i normalno kada se radi o prototipu jednog novog prijedloga gradjenja. Problem predimenzioniranosti zbog slaganja kod montrealaskog projekta, u (neizvedenom) projektu "Lower Manhattan Expresway"⁶⁶ P. Rudolph izbjegava na način da lagane opeke 20. stoljeća vješa na velike prostorne nosače; (ovaj je projekat dijelom osujećen i od strane sindikata građevinskih radnika koji u prevelikoj industrijalizaciji gradjenja vide ugrožene svoje strukovne interese). U SSSR-u se takodjer prakticiraju izvedbe gotovo pripremljene stambene jedinice koje se slažu ali bez formalnog registriranja izvedbenog postupka, tako da nakon finalizacije objekat nije moguće razlikovati od uobičajene izvedbe.

Premda je izveden mali broj objekata postupkom prefabrikacije cijelog stana i izazovnog slaganja tih jedinica, emotivni utjecaj na arhitekta nije bio beznačajan: čak su i neki objekti izvajani klasičnim načinom imitirali ugodjaj opeka 20. stoljeća.

f. gradjenje kao dio življenja - Mnogi su skeptični prema super tehnologiji kao načinu rješavanja stambenih problema. Značajna je činjenica da su stambene potrebe najveće u zemljama i krajevima gdje je tehnološki napredak najslabiji. Veliki dio svijeta umjesto tehnologijom i mogućnostima da će se uskoro moći radikalno razviti, obiluje nekvalificiranom radnom snagom. Tradicija vlastitog okučavanja navodi na zaključak: "Treći svijet zapravo nema stambenih problema, budući je većina stanovništva uvijek gradila kuću za sebe i potpuno je sposobna da to čini i u promjenjenim uvjetima velikih gradova."⁶⁷ (G. Payne)

Favele-i barijade u Latinskoj Americi, a' divlja naselja u drugim nerazvijenim zemljama su pojasevi bijede oko velegradowa, nastala bez kooperacije s gradskom upravom, arhitektima ili profesionalnim izvodjačima. "Sa nešto panel-ploča, bitumenske ljepenke, stupova, žice i cijevi, ljudi su kroz nekoliko dana izgradili cijeli 'campamento' naselje za 10000 ljudi"⁶⁸ (F.Catalano: The Nueva Habana Story). Ponekad i socijalno angažirani arhitekti suradjuju s ljudima ovih naselja, a krajem šestdesetih godina i gradska uprava u Limi (Peru) je zatražila prijedloge za rješenje jednog stambenog naselja na periferiji grada, od deset vodećih arhitektonskih grupa. Vrlo interesantna rješenja gradjenja nastamba, uglavnom niski objekti u nizu, pokazala su da je moguće i u uvjetima siromaštva stvoriti sintezu skromnih tehnoloških mogućnosti i humanog ambijenta..stanovanja.

21. NEDOSTATAK / VIŠAK PROSTORA

Najevidentniji izraz nesklada u stambenim prostorima je nedostatak stambenog prostora kod jednih i višak kod drugih, i na tom se planu najprije manifestira stambena kriza. Iako postoji niz parametara kojima je određen neki prostor, često se veličina stana čini njegovom najvažnijom karakteristikom, barem u vrlo aproksimativnom komuniciranju običnih ljudi. Ispod određenog minimuma prostor dobiva egzistencijalnu važnost, dok maksimum prostora ničim nije ograničen - ničim osim etikom i društvenim dogovorom o potrebi udruženog korištenja prostora. Jedan od načina korištenja prostora može se regulirati modelom harmonije, ali je očito:

1. da ovaj model u životu nije zastupljen, pa su time
2. neminovne posljedice - a. rentijerstva prema masama potstanara
b. zamjene stanova uz nelegalne nadoknade
3. da izgradnja bespotrebno velikih, neadekvatnih stanova još više narušava model harmonije,
4. da koncentrirana masovna izgradnja nasuprot rasute izgradnje male gustoće ekstremizira nedostatak/višak prostora, kao i
5. nepovoljni odnos javnog i privatnog prostora.

21.1. Otsutnost modela harmonije

"Model harmonije se može nazvati i modelom ekvivalenta parova (stan-porodica). Suština, funkcija ovog modela je u utvrđivanju odnosa između strukture i veličine porodice, i veličine i strukture stana."⁶⁹ (M. Živković). Nažalost ovaj model, pomoću kojega bi bilo moguće graditi predodjbe o prostornim potrebama pojedinih porodica - veća porodica veći stan i obrnuto - nije prisutan u postojećem stambenom fondu. "Što su stanovi manji to su u njima češće veće porodice i obrnuto, što su veći stanovi, u njima su češće manje porodice"⁷⁰, rezultati su sociološkog istraživanja dodjele stanova u Beogradu, Sarajevu i Novom Sadu.

Mali su izgledi takodjer da bi se pri postojećim uvjetima moglo uspostaviti pravilo da svaka porodica dobije prostor primjeren svojoj veličini. Razlozi su tome:

- neadekvatnost naslijeđenih tipova stanova iz vremena kada je gradjenje odražavalo klasni koncept društva.
- gotovo stalna promjenjivost broja članova porodice, što bi dovodilo do stalnog mjenjanja ambijenta obitavanja, a to je u suprotnosti s željama jednog broja stanara koji preferiraju postojani prostor življenja.
- različitosti porodica s istim brojem članova ali različite strukture, odgovarali bi "drugačijesobni" stanovi, naprimjer (roditelji i dvoje djece istog spola, roditelji i dvoje djece različitog spola, roditelji i djete i baka, roditelji sin i snaha, jedan roditelj i troje djece) što se u našoj praksi iz veoma razumljivih razloga, nestašice stanova, zanemaruje.
- stalni i osjetni nedostatak stanova gotovo isključuje dobrovoljnu zamjenu, pa da bi se uspostavljao model harmonije nužno bi trebalo radikalno revidirati stambene propise i pronaći efikasan mehanizam da se ti propisi provode.
- stanari su često voljni žrtovati veličinu stana zbog drugih kvaliteta, opremljenosti, stambenog ambijenta i slično.
- ako se radi o privatnom vlasništvu nad stanom ili obiteljskom kućom, model harmonije se ne javlja niti kao apstraktna društvena regulativa, i tu su moguća razna odstupanja, bez bojazni da se narušava društvena etika i moral socijalističkog društva.

Ili se ponekad i narušava?

Kada se i dešava da je izgradnja i distribucija stambenog prostora sukladna veličini porodice, vrlo brzo nastupa stanje kada je model narušen odlaskom ili dolaskom novih članova. Postoji takodjer veliki broj slučajeva da do povećanja porodice nije došlo baš zbog limitiranih mogućnosti stambenog prostora, što znači da je model harmonije održavan na neprirodni način .

No, bez obzira što model harmonije nije i ne može biti ostvaren pod sadašnjim uvjetima, neophodno ga je uvažavati kao apstraktnu mjeru za procjenjivanje postojećih i budućih stambenih potreba. Nedostatak prostora potenciran odsutstvom modela harmonije radja ideje crne burze.

21.2.a. Rentijerstvo prema masama podstanara

Posljedica nedostatka stambenog prostora je veliki broj potstanara koji sačinjavaju značajnu društvenu grupu, okupljenu najviše u našim većim gradovima. U Hrvatskoj je 1977. godine zabilježen nedostatak od 90.000 stanova (uzme li se u obzir i veliki broj neadekvatnih stanova, broj je osjetno veći) što predstavlja nekoliko stotina tisuća stanovnika - podstanara. Uglavnom su to: studenti i manji broj djaka, mlađji zaposleni samci, bračni parovi češće bez ili sa jednim djetetom, te manji broj starijih ljudi koje su ⁱ momoišla sva postojeća prava i mogućnosti na vlastiti stan.

"Potstanarski odnosi zasnivaju se ugovorom između stanara, odnosno vlasnika stana i podstanara." ⁷¹ (član 112. Zakona o stambenim odnosima SRH). Dalje se navodi da ugovor mora biti pismen, na određeno ili neodređeno vrijeme, obavještava se stambeni organ općine, nemože biti veća podstanarina nego što je određeno općinskom odlukom i određuje se minimum uvjeta stanovanja koji trebaju biti osigurani podstanaru. Nažalost u praksi od ovoga gotovo da i nema ništa. Malobrojni sklopljeni ugovori (20% prema procjeni neslužbenoj općinskih organa) su više formalnog nego stvarnog značenja. Velika masa potstanara je sa ili bez tih pseudougovora, obespravljena društvena grupa koja suočena s mogućnošću da izgubi makar i takav obespravljen položaj, stoički podnosi sve podstanarske nevolje. Ilustrativan je slučaj kada je omladinski list pisao o stanodavcu koji je bespravno držao 20 podstanara i koji su nakon objavljenog članka smjesta dobili otkaz. Reagirajući na slučaj, predsjedništvo RK SSOH izdaje saopćenje unutar kojeg su i konkretni prijedlozi:

Karakterističan primjer, 4-godišnjeg podstanarskog staža (1977-81) mladog bračnog para: 1. stan-društveno vlasništvo, stanodavac živio u drugom gradu, otkaz nakon što je žena zatrudnjela-ukupno pet mjeseci; 2. stan-društveno vlasništvo, plaćeno šest mjeseci unaprijed, podrum vlažan i bez svjetla, svojevoljno odlaze - ukupno šest mjeseci; 3. stan-veličine 28m², otkaz nakon što su se gazde vratile iz inozemstva-ukupno devet mjeseci; 4. stan-u potkrovlju privatne obiteljske kuće, veličine 35m², iznos podstanarine 3.500 ND a troškovi održavanja stana 2.250 ND (podatak u sječnju 1981.). Ni sa jednim stanodavcem nije sklopan podstanarski ugovor. (Iskustvo radnice "Croatie")

21.2.b. Zamjene stanova uz nelegalne nadoknade

"SK i dalje će se energično boriti protiv špekulacija, malverzacija i drugih negativnih pojava u oblasti stanovanja koje posebno dolaze do izražaja kod pretvaranja poljoprivrednog u građevinsko zemljište, zatim trgovanju, odnosno ZLOUPOTREBI STANARSKOG PRAVA"⁷³(istakao L.P.)-Kongresni dokument SKH
Međutim u novinama se i dalje pojavljuju oglasi poput:

"Jednosobni komforni stan, mjenjam za veći. Dajem adaptaciju. Ponude pod broj ..." (adaptacija - kolokvijalni izraz za nelegalnu novčanu nadoknadu).

U situaciji nedostatka stanova s jedne strane, i viška prostora s druge, javljaju se pojave nelegalne zamjene. Višak prostora i u stanu društvenog vlasništva danas ima svoju tržišnu vrijednost, pa nije neobično da je mnogi stanari i realiziraju zamjenama uz tzv. adaptacije. Teško je objasniti zašto društvena zajednica to tolerira. Odgovarajući na pitanje u radio-emisiji odgovorni rukovodilac je odbacio mogućnost uspostavu službe za zamjenu stanova od strane gradske uprave, objašnjavajući nedostatkom sredstava za vođenje te službe (Radio-Jadran, emisija: "Na nišanu"). Čudno je takvo objašnjenje jer bi samo mali, jedan dio sredstava sa crne burze bio dostatan da društvo

uspostavi kontrolu, pruža usluge kod zamjena, odnosno uspostavlja model harmonije.

Ilustrativan primjer: podaci iz malog oglasnika pokazuju da od 186 ponuda za zamjenu, 47 oglasa ili 25% javno nude "adaptaciju" ("Večernji list" 26.IV.1980), dok sigurno još jedan veliki broj oglasnika računa s tom mogućnošću plaćanja, ponekad i basnoslovnih svota, privatnim osobama za useljenje u društveni stan. Ponekad ta cijena po m² može iznositi i do 50% prodajne cijene stana, odnoseći se naravno na razliku površina stanova koji se mjenjaju.

21.3. Izgradnja velikih obiteljskih objekata

U socijalizmu, gdje je otklonjena mogućnost da pojedinac posjeduje značajnija sredstva za proizvodnju, ostaju neke druge domene izražavanja posjedničkog mentaliteta. Akumulacija prostora je jedna od mogućnosti maksimalnog izražavanja ekonomske ili društvene moći. to je također i način smodokazivanja dijela ne baš imućne radničke klase uz obilato odricanje drugih životnih radosti, štednja na hrani, putovanjima, zabavi isl. Uzroci ovog ponašanja, izgradnje nepotrebno velikih objekata su:

- psihološki
- ekonomski
- rekreativni

a. Većina stanovništva ove zemlje direktno ili posredno nosi slike predratne zemlje, prenapučenih sirotinjskih kuća među kojima se isticao manji broj bolje uredjenih i po ondašnjem poimanju bolje uredjenih objekata, i - slike poslijeratne zemlje zapuštene i razorene nakon četverogodišnjeg ratovanja, kada su uslijedile velike migracije stanovništva i kada je neizvjesnost dobijanja makar i nužnog smještaja bila očita. Nesigurnost imanja krova nad glavom, što potiče iz tog vremena, a kasnije se nikada nije ugasila, stvorila je psihološku podlogu ponašanja: 'sindrom prostorne gladi.' Trebalo je naplatiti dugove

ranijoj neimaštini, eventualno osigurati vlastitu djecu od stambene krize, ili oboje udruženo. Nisu neobični slučajevi kada roditelji krajnjim odricanjem građe za djecu, a ovi opet odlaze vlastitim putem, ostavljajući ta velika zdanja praznima i ostavljajući niz nesporazuma u vlastitoj obitelji.

b. S ekonomskog aspekta gledano kuća je roba koja ima svoju tržišnu vrijednost, zapravo daleko najveća materijalna vrijednost koju pojedinac može privatizirano posjedovati u našem društvu. Stalna inflacija novca stimulira ulaganje, a mnogi su otkrili da je najsigurnija banka kupnja nekretnina ili ulaganje u gradnju. Kod gradnje se pruža mogućnost da se i dio vlastitog rada -ne mora biti niti odgovarajuće stručan- ulaže u kuću/ proizvod čime rad pojedinca dobija veću cijenu na tržištu rada negoli da ga posredno realizira preko društvene organiziranosti. Pored toga, višak stambenog prostora u velikim gradovima ili u turizmu atraktivnim područjima, može biti izvor dodatne podstanarske ili turističke zarade i svaki se višak prostora osjeća kao stanovita ekonomska sigurnost. Ovaj se osjećaj prenosi i tamo gdje nikakvog iznajmljivanja nije i uskoro neće biti ,barem ne u dogledno vrijeme. Stvorio se je zapravo opći osjećaj da se velikom kućom najbolje ekonomski osigurava.

c. Pored udruženog psihoekonomskog razloga, kod mnogih je prisutan osjećaj da svoje slobodno vrijeme najbolje i najzdravije provode u gradjenju, nalazeći tu maksimum rekreativnog zadovoljstva. Usput se radja i potreba za vlastitom kreativnošću čime ti objekti u jednom dobrom izdanju nude niz pozitivnih improvizacija, ali najčešće megalomanski obiteljski objekti gube draž spontane iskrenosti koja je prisutna kod objekata radjenih po mjeri čovjeka.

Uz izgradnju bespotrebno velikih objekata vezan je niz negativnih posljedica. Mnoga su vikendaška naselja izgubila svoj rekreativni smisao, a usput upropastila neke najljepše prirodne

ambijente, primjerice mnoge djelove jadranske obale izgradnjom megalomanskih kubusa umjesto odmora primjerenih kuća. Često su prostorne ambicije ne samo iznad vlastitih potreba već i iznad vlastitih mogućnosti, a kao posljedica su polovično dovršeni, neopremljeni i substandardni objekti.

21.4. Masovna nasuprot individualizirane gradnje

Štetan proces polarizacije na ekstreme: slobodnostojećih obiteljskih objekata i kontrasta, višestambenih objekata visoke stambene gustoće, dovodi do relativnog obilja prostora na jednoj i nedostatka prostora na drugoj strani. Gustoća 60-90 nasuprot 500 pa i više stanovnika/hektar, pokazuje da smo na dulji rok poremetili balansirano korištenje gradskog zemljišta. Medjutipova izgradnje gotovo da i nema, barem ne u Zagrebu, a i mnogim drugim našim gradovima. Ako se i desi neka druga izgradnja osim dva ekstrema, prije će to biti kvaziestetski nego društveni razlozi. U cijeloj poslijeratnoj izgradnji u Zagrebu, ima svega nekoliko nizova i atrijskih objekata, a niti jedan primjer (do 1980.) terasaste ili neke slične gradnje koja bi objedinjavala vrijednosti povećane gustoće i vrijednosti nižeg stanovanja među zelenilom - prema jednoj izjavi A.Aalta, najvrijednije je stanovanje samo do visine krošnje stabala. Obećanje da će se stambeni tornjevi ili stambene osmerokatnice nalaziti u atraktivnim parkovima nikada se nije ispunilo - zamjenila su ih parkirališta. Rijetki su slučajevi odvojenosti automobilskog i pješačkog prometa, pa taj slučaj koji kod male gustoće gotovo nije ni zamjetljiv, kod velike gustoće postaje pravi problem pogotovo za djecu i stare. Velike gustoće stanovnika, prema tome i automobila, više onečišćuju zrak kojem tada nedostaje zeleni fond da bi se purificirao. Ekonomiziranje s terenom, komunalijama, troškovima gradjenja koji vode visokim objektima imaju za posljedicu:

- ovisnost o tehnologiji: dizalu, pritisku vode i sl. Kvar dizala postaje nepremostiv za stare, bolesne, majke s malom djecom.
- odvojenost od terena znači za djecu kasnije uključivanje u

dogadjanja i socijalizaciju sa ostalom djecom. Roditeljska kontrola nad djecom na terenu, dok su još manja, je nemoguća iz viših katova, pa nisu neobične odluke nekih njemačkih gradova da se roditeljima sa malom djecom zabrani stanovanje na višim etažama od četiri kata.

-zbog upotrebe laganih materijala javljaju se problemi zvučne izolacije, za koje je sociologija stanovanja ustanovila da mogu biti važnim uslovom za normalno i zdravo stanovanje.

Stan u obiteljskom slobodnostojećem objektu ima niz komparativnih prednosti: u mačelu je veći, bolje prirodne datosti posjeduje, a vrt omogućava niz raznovrsnih aktivnosti. "Stabalce ispred sobe je stvarnije negoli najveće drvo u nacionalnom parku."⁷⁴

Prepuštanje stambene izgradnje ekstremnim tipovima gradjenja vidljivo je i kroz odsutstvo invetivnih tipova koji bi dolazili od strane urbanističkog planiranja.

21.5.Odnos javnog i privatnog

Odras javnog i privatnog dijela čovjekove ličnosti u prostoru obitavanja je javna i privatna zona. Javno (napr.ulica) i privatno (stan) dijeli međjuzona koja može biti polujavna ili poluprivatna, obzirom na naglašeniju karakteristiku bilo javnog bilo privatnog, odnosno zavisno od broja i međjusobne veze ljudi kojima ta zona pripada. Gotovo ni jedan dio prostora nebi smio biti nejasno odredjen u smislu pripadanja, jer to s druge strane znači i preuzimanje brige oko tog prostora. Problem otvorenog urbanizma "La Ville Radiese" je dijelom i u nedefiniranim odnosima javno/međjuprostor/privatno. Obilje javnog prostora je prividno, jer je taj prostor neorganiziran: napr. stanovi u prizemlju i javni prostor oko zgrade su uvijek u konfliktu, i umjesto drastične konfrontacije moguće ih je razdvajati jedino međjuprostorom (slučaj Split 3) predvrtova ili terasa. Odsutstvo međjuprostora dovodi do: a.ekstremnog zaštićivanja privatne zone - rešetke, stalno spuštene kapci i sl.

ili b. privatiziranjem javnog prostora nekim od funkcija stana, ali što je moguće jedino kada je javni prostor korišten od više manje poznatih ljudi - manje mjesto, periferija, nefrekventno mjesto.

Analiza vrijednosti privatnog prostora, trebala bi uvijek obuhvaćati i cijeli registar međuprostora, i odnos prema javnom prostoru. Sigurno je da komfor i obilje javnog prostora najdirektnije utječe na kvalitet stanovanja, pa bi se i oskudica privatnog prostora mogla nadoknaditi kvalitetom javnog prostora. Neki prijedlozi za minimalnim odricanjem privatnog (napr. $1m^2$) i time značajnim akumulacijama javnog prostora, tvrde: "imati ćemo više, imajući manje"⁷⁵(vanKlingeren).¹

22. NEOPREMLJENI / OPREMLJENI PROSTOR

Vrijednost pojedinog stana je proporcionalna vrijednosti njegovog stambenog okoliša kao društveno prostorne kategorije. Mjera okoliša može biti različita, zavisno od vlastita izbora, te može obuhvaćati samo neposredno stambeno susjedstvo, ali i grad, regiju i slično. Važnost okoliša je:

- a. subjektivna - bazirana na osjećaju pripadnosti. To je individualni fond znanja i emocija u vezi s određenim ambijentom.
- b. objektivna - bazirana na nizu egzaktnih, mjerljivih parametara: naprimjer, količina zelenila, trgovina, udaljenost do transportne točke, itd. Udruženi subjektivno-objektivni značaj okoliša povezan je s potrebom vlastite afirmacije.

"Reč je zapravo o potrebi dosezanja kvaliteta odnosa u stambenoj sredini, koji će stimulisati fiziološku, psihoemocionalnu i socijalnu prirodu i tokove ljudskih akcija - ljudsko participiranje i angažovano delovanje u prostorima svog bivstvovanja, svakodnevlja."⁷⁶ (B. Aleksić)

Pod parolom društvene jednakosti mogu se graditi vrlo slični mjerom i kvalitetom stanovi, ali se usput dešava i društvena nepravda, kada se zajedničkim društvenim sredstvima izgrađuje i poboljšava stambeni ambijent jednih na račun drugih. Gotovo da takvo stanje postoji u odnosima - grad, centar : selo, predgrađe. Naravno, ovdje se misli na ponašanje kada se postojeće razlike jedne cjeline i dalje ekstremiziraju, a ne kada se razlike pokušaju balansirati. "Kako su prirodni elementi privlačnosti položaja različiti i nepromjenjivi, fizička diferenciranost prostora može se umanjiti samo umjetnim poboljšanjem njegove privlačnosti. To je moguće u prvom redu planskim razmještanjem susjednih funkcija, koje povećavaju ili umanjuju privlačnost i vrijednost položaja, kao i prioritetom i intezitetom investiranja u valorizaciju gradskog zemljišta. Investiranje bi trebalo biti obrnuto proporcionalno s privlačnošću prostora."⁷⁷ (A. Marinović-Uzelac)

U izgradnji stanova može se također uspostavljati prividna ujednačenost, a zapravo suštinska razlika koja proizilazi iz različite opremljenosti stanova. Grade se stanovi podjednakih prostornih parametara, ali sa kvalitetno različitom izvedbom i opremom. "Razlike u opremljenosti, međutim, više utiču na samu cenu koštanja, a manje na upotrebnu vrednost prostora. Zato, ukoliko je u pitanju izgradnja stanova u društvenoj svojini, takav pristup predstavlja većinom vid SOCIJALNE DISKRIMINACIJE (istakao L.P.) s obzirom na to što te razlike u opremljenosti snosi društvo u celini."⁷⁸(M. Baylon). Zaključak koji se nameće je logičan i neophodan: "Prestati sa izgradnjom luksuznih i skupih stanova iz društvenih fondova, jer to ne dozvoljava siromaštvo našeg društva."⁷⁹(M. Živković).

22.1. Suprotnost selo-grad

"Selo je uporište poljoprivrede, a grad uglavnom svih drugih privrednih grana. U gradu je koncentrirana i gotovo sva proizvodnja organiziranih oblika svijesti i oblika kulture. Stoga je od početka bio nadmoćan, a od doba kapitalizma apsolutno dominira."⁸⁰(S. Šuvar). Posve je prirodno da slabija ekonomska moć sela uzrokuje i slabiju opremljenost seoskih ambijenata u poredjenju sa gradom.

Sociološko razgraničenje grada i sela, obzirom na broj stanovnika (više ili manje od 2000) i njihovu primarnu djelatnost (više ili manje od 50% poljoprivrednici)⁸¹, nije uvijek sukladna s prostornim slikama i doživljajem sela ili grada, koji posjeduju ili ne i određene prostorne znakove i simbole. Međutim iz praktičnih razloga jednostavnosti i operabilnosti, može se prihvatiti sociološko razgraničenje, po kojem je 1966. godine u našoj zemlji bilo nešto više od četvrtine (27.6%) gradskog stanovništva, dok je većina (72.4%) seljačka populacija.⁸² Iako su posljednjih stotinjak godina osjetno ojačali naši gradovi još uvijek selo predstavlja dominantni udio.

U prostornoj organizaciji sela i grada postoje evidentne razlike i te razlike imaju svoje specifičnosti i vrijednosti, ali je gotovo uvijek pravilo, barem kod nas (ne i u zapadnoj Evropi), da je nivo opremljenosti urbanih prostora veći nego sela koja gravitiraju tom urbanom prostoru. Ponegdje je teško uspostaviti komparativnu analizu, ali na građevnom fondu, primjerice stambenim prostorima, se neka poredjenja mogu vršiti:

-tradicionalni seoski objekti su skromnih mjera i komfora, te nefunkcionalni obzirom na današnje potrebe, napr. zahod izvan kuće, vanjska veza kuhinje i ostatka kuće i slično.

-opremljenost objekata je vrlo skromna. Mreže infrastruktura vodovod, kanalizacija, električna, telefon, nisu izvedene na selu u onoj mjeri kao u gradu, što naravno na ekonomičnost poduhvata nije ni bilo moguće, barem ne uvijek. Mnoga su sela bez telefonskih pretplatnika, uredjenih kupaonica, a tek zadnjih godina nestaju neelektrificirane oaze. Problem zagrijavanja objekata je također prisutniji na selu.

-ekstremni primjeri na zaostalom selu i danas pokazuju slučajeve da je smještaj stoke u neposrednoj blizini objekata stanovanja. Suvremene mjere sanitarne zaštite su eliminirale izvore epidemija i zaraza, ali u prostornom smislu problem nije riješen.

-uredjenje stambenog okoliša na selu je manje evidentno negoli u gradu, napr. više neuredjenih i neasfaltiranih puteva, manje uredjenih zelenih javnih površina, što je paradoksalno: ima slučajeva da zbog privatiziranih parcela nema ni komadića javne površine za slobodne aktivnosti.

-danas veliki broj usluga i servisa najdirektnije utječe na kvalitet stanovanja, a ovi su često minorno zastupljeni na selu. Postoje naravno i problemi specifični za veće urbane aglomeracije. Dok su se nekada ustajali mirisi iz seoskih staja širili naseljem, danas se u gradovima ozbiljno suočavamo s problemom

zagadjenja zraka prašinom, toksinima, mirisima koncentriranog broja mehanizacije i industrije, te zagadjivanja okoline smećem i otpacima. Idila seoske tišine danas je izazovnije upoređena s decibelima gradske sredine.

Iz ovih reduciranih promatranja očito je da postoji kvalitativna razlika stambenog fonda i stambene sredine na selu i u gradu, i da razni nedostaci u većoj mjeri pogadjaju selo nego grad, te da je globalni nivo stanovanja naselu niži nego u gradu.

Ekonomski razlozi: veće mogućnosti izbora zapošljavanja, izbora zanimanja, mogućnosti napredovanja i usavršavanja, -i sociopsihološki razlozi: veća participacija u moći i zabavi, bolji društveni status, osjećaj lagodnijeg života i komfora - sve to izaziva egzodus u gradove, a stambena sredina sela i grada još više pojačavaju taj odljev u gradove.

"Kako bi socijalna revolucija rješila stambeno pitanje ne zavisi samo od datih okolnosti, nego je u vezi i sa mnogo dalekosežnijim pitanjima, medju kojim je ukidanje suprotnosti izmedju sela i grada, jedno od najbitnijih."⁸³(Engels)

22.2. Suprotnost centar-periferija

Pojam "strogi centar" ima kod nas veću važnost od "ambijenta periferije", barem na tržištu stanova. Kod ostalih sličnih parametara, stan u centru ima prednosti pred onim na gradskim marginama:

- prednost centralno položene lokacije
- bolja opremljenost stambenog ambijenta
- kvalitet stanova
- predrasude o sociološkoj inferiornosti periferije

a. Stanovanje u centru omogućuje veću operabilnost. Suma svih udaljenosti važnih u svakodnevnom životu (do škole, rada, trgovine, parka, kina, kazališta, taxi stanice, itd.) osjetno je manja nego kod stana na periferiji. Tamo je nekolicina sadržaja u neposrednoj blizini, a svi ostali su daleko. Stanovanje u centru omogućuje da se po potrebi lakše mjenja zaposlenje, jer će udaljenosti do novog radnog mjesta biti manje značajne, nego kod

stanovnika periferije koji obavezno mora izbjegavati dijametralno suprotnu periferiju. Kako je u centru veća gustoća radnih mjesta nego na periferiji, veća je vjerojatnost da stanovnik centra nađe radno mjesto u neposrednom okolišu, na pješачkoj distanci svoga stana. Ukoliko i radi na periferiji, odlazak i povratak s posla je u obrnutom smjeru od preopterećenih smjerova, čime je transportno vrijeme kraće i manje zamorno nego kod stanovnika periferije koji najčešće ne radi u okolišu svoga stana. "Dobijeni rezultati (sociološkog ispitivanja Beograda) su potvrdili postojanje funkcionalne segregacije: u tri opštine skoncentrisano je 70% svih radnih mesta, a samo 30% stanovništva Beograda".⁸⁴ (M. Živković)

b. Stambeni ambijent je u centru bolje opremljen nego na periferiji. Centar ima reprezentativne zgrade, spomenike, značajne društveno-kulturne institucije, mjesta za zabavu i provođenje slobodnog vremena. Psihološki doživljaj tokom kretanja u centru je intezivan i ugodan zbog životopisnosti ambijenta. Vanjski su prostori su često ugodni "urbani interijeri" ulica i trgova, s obiljem povjesnih zapisa po pročeljima zgrada ili suvremenih pitoresknih izloga - nasuprot monotonij repeticiji na periferiji. U centru su bolje opremljeni lokali, a noću više svjetla daje bolji osjećaj sigurnosti. U centru se stvara i jedna ugodna atmosfera gužve pješaka, revije ljudi koji su tu dijelom i da se pokažu, a što je teško dobiti na periferiji bez adekvatnih "urbanih interijera" i sadržaja. Prometni problemi centra se rješavaju izbacivanjem automobilskog prometa i povratom na pješачke ulice. Na periferiji su motivi prometnica ugodjaja autocesta. Suvremeni urbanizam je promovirao solitere u parkovima, ali još uvijek najbolji parkovi uređenjem i opremom su u centru grada, ili samo na jednom dijelu periferije. Veći dio periferije oskudjeva organiziranim parkovnim prostorima, gdje zelenilo ne samo da nije izraslo već često nije ni zasadjeno. Centar također ima povjesnu važnost pa je pod posebnom brigom i pažnjom.

Ilustrativan primjer dobro opremljenog prostora u centru: Trg bratstva i jedinstva u Zagrebu, veličine jedva 50 za 70 koraka ima slijedeće sadržaje: knjižara JAZU, knjižara "Mladinska knjiga", trgovina "Turopoljac", šteditonica PB, cvjećarna, trgovine BEKO, "Philips", "Elektrotehna", "Slavija", frizer, knjižara "Prosvjeta", marketing "Vjesnik", galerija "Račić", (svi sa izlozima), potom kino "Zagreb", caffe-bar "Zadar", Pravoslavna katedrala, kiosk "Duhan", kiosk "Vjesnik", oglasi kino programa, plakatni stup, dvije telefonske govornice, šest koševa za smeće, dvanaest stabala, javni sat, 16 kioska za prodaju cvijeća po čemu je trg dobio i popularni naziv "Cvjetni trg", te istaknuti spomenik pjesniku Petru Preradoviću. Na trgu nema automobilske prometa. Na gradskoj periferiji nemoguće je pronaći ni jedno mjesto koje bi imalo sličan opis, pa je u svemu jasno što ambijent centra čini centrom.

c. Karakteristika je dijela stanova u centru da su izradjeni za establiširane građanske slojeve. Gradjeni prije ustrojstva funkcionalističkih načela, ovi su stanovi ponekad nepodobni obzirom na prirodne uslove (orijentacija), ali uvijek dobro postavljeni obzirom na prostore društvenog događanja. Unutrašnja organizacija stana ne odražava funkcionalno grupiranje već odnos prema najvažnijem pročelju. Stanovi površinom i prostornošću (volumenom) su iznad normativa za istosobne stanove suvremene gradnje. U periodu nakon rata su se dvije ili čak tri familije smještale u veće stanove, ali dokidanjem sustanarskih odnosa to su opet postali veoma komforni stanovi za jednu obitelj. Danas, već ortodoksna funkcionalistička načela nemogu negirati da se odsutstvo odredjenih funkcionalnih shema lako nadoknadjuje obilnijim površinama i prostornošću visokih stropova, i preko tri metra. Masivna gradnja osigurava bobru termičku izolaciju kao i zvučnu, koju je nemoguće postići laganim materijalima. Nevolje dotrajalosti instalacija i opreme, često nije ništa

veća nego kod zgrada gradjenih pred 20 - 30 godina na periferiji (vidi 22.4.) Naravno da u samom centru ima i dobar dio substandardnih stanova i ako njihove stanare dovoljno ne animira prednost centralne lokacije i atraktivnost stambenog ambijenta, oni odlaze na periferiju u potrazi za boljim stanom.

d.Sociološke karakteristike stanovnika centra su ponešto drugačije od stanovnika tipične periferije. Većinom u centru obitavaju establiširani slojevi i starosjedioci (sa izuzetkom migracionih događanja krajem četrdesetih godina kada je dosta pridošlica uselilo u inferiorne prostore centra, a kasnije se otselilo ili uključilo u masu starosjedilaca). Periferiju uglavnom naseljavaju pridošlice, dobrim dijelom i sa sela, kao i mladi ljudi, čime je nivo obrazovanja nešto niži, status tih ljudi u društvenim strukturama također nešto niži, a fond kulturnih karakteristika (običaji, način govora, lokalna tradicija) je ponešto drugačiji. Na periferiji zbog kraćeg stanarskog staža je manje društvenog međusobnog poznanstva, ali budući ljudi koji istovremeno naseljavaju periferiju imaju određenih sličnosti, oni ubrzo uspostavljaju poznanstva i kontakte. Društvenoprostorno obilježje periferije i obilježje centra pokazuje umjereni antagonizam "establišmenta centra" i "sirovosti periferije", antagonizam donekle sličan konfliktu "naprednog grada" i "zaostalog sela".

22.3. Suprotnosti medju djelovima grada

Razvoj industrije 19. i 20. stoljeća potstakao je nagli rast grada, i prijašnje klase zamjenio novim osnovnim klasama proletarijata i buržoazije. Klase i cijeli repertoar stanja medju njima su se najčešće teritorijalno diferencirali. Oko zatečene povjesne jezgre koju su obitavali razni gradjanski slojevi, nikle su prve tvornice, u njihovoj blizini radnička naselja, a na kvalitetnijim terenima smjestili su se establiširani slojevi.

U Zagrebu su radnička naselja nastala na Trešnjevci, Trnju, u Dubravi, nasuprot naselja dobrostojećih slojeva na atraktivnim podsljemenskim završetcima Tuškanac, Pantovčak ili Šalata. Na primjeru Zagreba moguće je uočiti diferencijaciju na južni i sjeverni dio grada. Južni, topografski inferiorniji, korišten je za masovnu izgradnju manje kvalitetnih stanova. Prirodni fenomen rijeke Save, ni na jedan način nije uključen u prostorni ambijent. Sjeverna su područja pošteđena značajnije višestambene izgradnje, iz vrlo diskutabilnih razloga: uništavanje zelenog fonda koji zapravo posvuda i nije toliko izražen, a koji je dobro zastupljen u privatnim vrtovima; pseudoteorija o narušavanju vizura na Sljeme nije nikada bila dalje razradjena od obične parole; klizišta i slabonosivi teren se je zapravo mogao bolje asanirati terasastom ili sličnom masovnom stambenom niskom izgradnjom negoli individualnim objektima. Pored toga se čini da su razne manipulacije terenom čije su cijene astronomske, više utjecale na gradjenje nego svjesna društvena akcija. U zagrebačkim sjevernim djelovima grada rijetki su primjeri gušće izgradnje (Vijenac) a tada se opet primjerno nivou tog dijela grada, izvode relativno veći i komforniji stanovi (80-140m²). S druge strane pozitivan je primjer Splita. Nasljedjene suprotnosti među djelovima grada se pokušavaju prevladati i pokretanjem masovne stambene izgradnje (Split 3) na kvalitetnim gradskim terenima, izvedbom kvalitetnih višestambenih kompleksa.

22.4. Život na gradilištu

Idealizirana gradska slika ponajviše živi u našoj mašti, a grad dijelom živi na gradilištu. Grad je organizam koji buja, raste i koji se transformira, što se izražava i u njegovom materijalnom izdanju, rušenju i novom gradjenju. Taj permanentan proces je nužan i logičan, samo što neke nepromišljene i dovoljno neosmišljene odluke uzrokuju da se postupak besmisleno repeti- ra (raskopavanja ulica). Dio rušenja i gradjenja vezan je uz

tehnološki napredak: svaki novi izum (vodovod, plin, električna, telefon,) i svako poboljšavanje starog sistema, je svaki puta nanovo rakapao grad. U našoj je svijesti svako novo gradilište vezano za sliku progresa, pa se stičički podnose i kompresori sa svojim decibelima i raskopani pločnici i sve ono što smanjuje komfor stanovanja. Čini se ipak da tog "privremenog" u životu jednog građana ima više nego što bi bilo potrebno. Karakter gradilišta će još dugo biti prisutan u mnogim ambijentima, jer je veliki broj nedovršениh objekata useljen, a također je i veliki broj u derutnom stanju: "Iako su stambene zgrade kojima upravlja SIZ stanovanja općine Novi Zagreb relativno nove, sagradjene u posljednjih 20 godina, dobar dio stambenog fonda (SIZ stanovanja općine Novi Zagreb upravlja sa 21.547 stanova) je u lošem stanju. Odras je to, kako loše izvedenih radova, § tako i nedovoljnog i neredovitog održavanja" (85 § stanogradnja je u Zagrebu jedna od najskupljih u Jugoslaviji)

Ambicije o trajnosti objekata su veće od postignutih rezultata. Kod tradicionalne gradnje objekat je sastavljen iz komponenata različite trajnosti. Dok su konstruktivni djelovi stoljećima postojani, boje, žbuke, opšavi jedva da traju nekoliko desetaka godina. Da bi se problem održavanja objekata umanjio, može se spekulirati:

- a. graditi skupim i postojanim materijalima (tehnički ispravno ali se nemože primjenjivati na širokom planu-vidi 13.1.)
- b. da se objekat izvodi na kraći rok, a potom kompletno ruši. (na današnjem st^upnju tehničkog razvoja, to je još uvijek "science-fiction.")
- c. uz visoku tehnološku razradjenost komponenata, pojedini bi se djelovi mogli lako zamjenjivati-sistem automobila (zahtjevale bi se velike serije istorodnih objekata, što je u suprotnosti sa 'limitiranom standardizacijom' tj. izbjegavanje anonimnosti velikog broja)

d. uključivanje korisnika u održavanje na bazi 'uradi sam' ili mini servisa na obrtničkoj bazi (pružaju se mogućnosti umanjivanja troškova, ali bi gradjevne detalje trebalo maksimalno pojednostavniti).

Sigurno je da bi kombinacija c. i d. rješenja najbolje odgovarala redovnom održavanju objekata, ali naravno da bi trebala rješenja biti pretpostavljena u jednom drugačijem projektiranju objekata.

23. SEGREGACIJA NA PLANU DRUŠTVENOEKONOMSKE MOĆI

Kroz cijelu prošlost uvijek je bio slučaj da su ekonomski i društveno moćnije klase, društvene grupe ili pojedinci uživali beneficije prostora jednim dijelom zbog funkcionalnih prednosti većeg komfora, a drugim koristeći prostor kao statusni simbol i izražavanje moći. Izgradjeni prostor je materijalni odraz društvene stvarnosti, i kako se mjenjaju društveni odnosi mijenja se i prostorna slika na način da je posljedica društvenih odnosa. To bi značilo da će građevni fond uvijek djelovati reakcionarno na nove društvene uvjete. Nas bi trebalo zanimati u kojoj mjeri zatečeni građevni fond kao i naše današnje gradnje može utjecati na prostornu segregaciju. Šuvar konstatira da se proces nastavlja i u socijalizmu: "Proces socijalne diferencijacije time je praćen i procesom prostorne segregacije ljudi prema dubini džepova, visini društvenog ugleda i sticaja okolnosti."⁸⁶ Kada bi socijalizam uspio kontrolirati daljnje gradnje da se izbjegne segregacija, postoji problem zatečenih 'privilegiranih' prostora i načina njihovog korištenja.

"I u uvjetima socijalističkog društva, nema nikakve sumne u postojanje teritorijalne segregacije stanovništva grada, ali tu se samo može govoriti o pretežnosti, a nikako ne o isključivosti izvjesnog tipa stanovništva, a osim toga karakter tako označenih prostora ne može se okvalificirati klasnim zonama, koje bi u pravom smislu rješavale stvarni i funkcionalni i psihološki ambijent socijalnog prostora, kao elementa socijalne topografije."⁸⁷(A.Marinović-Uzelac). Istraživanja sociologa D.Seferagić u zagrebačkim rezidencijalnim prostorima pokazuju da povezanost društvenog i prostornog je neposredna i očita: "Na primjeru Zagreba može se izvući zaključak da je socijalna segregacija u rezidencijalnom prostoru - društvena činjenica. Ma kako definirali društvene grupe (kao klase, slojeve, mješano) i urbani kvalitet života (kao skup ovih ili onih elemenata), veza između

ta dva-reda pojava je očita. Očito je također da one društvene grupe koje u ukupnoj društvenoj situaciji (proizvodnji, potrošnji) stoje lošije, i u prostoru žive nižim kvalitetom urbanog života, te da su od boljestojećih društvenih grupa, prostorno odvojene i segregirane.⁸⁸ Čini se ipak da je ovaj zaključak malo preradikalan i da je moguće govoriti prije o 'pretežnosti' nego 'isključivosti.' Indikativan je i primjer gradjenja periferije: "U nas postoje dvije periferije: klasična radnička periferija i onakva periferija koja se u svijetu naziva suburbia. U prvoj periferiji gradi se "divlje" u znoju lica svoga. U drugoj periferiji se gradi u otmjenim stilovima, i to ne samo krov nad glavom nego i prostrane vile nasred parka s bazenima, garažama i kućicama za pse i ptice."⁸⁹

Imajući na umu da je u socijalizmu najviši domet materijalnog posjedovanja, i korištenje stambenog prostora, jasno je da se tu najčešće realizira društvena ili ekonomska moć pojedinca, ali i razni društveni nesporazumi.

Primjer A: "Ali molim vas lijepo, kako bih ja mogao reći družu onom modnom kreatoru sa Tuškanca koji sa svojom vjerojatno supervilu, dobiva ni manje ni više nego dvije i pol milijarde starih dinara. § Onih ostalih devet koji su se javili da kupe tu "skromnu" vilu, na sastanku bi tražili da ga zovem družu i tvrdili da oni nisu gospoda, nego radnička klasa. Ja znam da modni kreator i ona devetorica nisu taj novac zaradili na pruzi Beograd-Bar, niti mostu Krk-kopno. Ali da desetorica ljudi mogu raspolagati tolikim kapitalom, to stvarno nisam znao i to još u zemlji gdje su sredstva za proizvodnju u rukama radničke klase."⁹⁰ (Vjesnik)

§-prosječni osobni dohodak u SRH u 1979.godini 6.569 ND = 'POD', što znači da navedena svota iznosi 3.805 POD-a, odnosno to je prosječna zarada kroz 317 godina ili nešto više od tri stoljeća.

Primjer B: "Obnavljaju se dvorci: novcem stečenim radom u inozemstvu, jedan povratnik iz Švicarske i drugi iz Švedske, poprav-

ljaju već derutne dvorce u Miljani i Vižovlju, pretvarajući ih u objekte korisne za rad i život.-Miljana zauzima počasno mjesto u poduljem popisu dvoraca Hrvatskog zagorja. Sagrađena još potkraj 16.stoljeća, postupno je dograđivana i proširivana Dugogodišnji njeni vlasnici bili su članovi obitelji Ratkay, čiji je posljednji potomak, sredinom 18.stoljeća, uloživši sav imetak, raskošno opremio dvorac, osobito njegove odaje, oplemenivši ih ornamentima i zidnim slikama, jedinstvene u našoj zemlji"-**drugi dvorac**"...u nešto skromnijem obliku...Zgrada će, sa svojih 16 soba, služiti sadašnjem vlasniku i njegovoj obitelji za stanovanje i za neke gospodarske poslove u zaledju, uz brdo.⁹¹ Novinski natpis je nažalost pun hvale za ove poduhvate koji spašavaju dvorce, ali razaraju društvenu etiku. Nisu li se dvorci mogli spasiti i akcijom napr. neke radne organizacije koja bi taj prostor mogla urediti za svoje radnike ili slično.

Primjer C:"Stop divljoj izgradnji: U Kozari boku počelo je rušenje bespravno sagrađenih kuća (mjesna zajednica "Kozari bok" specifično je zagrebačko naselje jer u njemu više od devet tisuća stanovnika živi u kućama koje su bez iznimke izgrađene bez gradjevine dozvole, a kuće niču još i danas). Ovih dana održali su zbor građana na kojem su vlasnici tih kuća zatražili da se obustavi daljnje rušenje...(foto: ova je kuća srušena u petak 11.travnja. Nakon dva dana je ponovo izgrađena.)"⁹²("Večernji list")

Primjer D:"Dvogodišnji spor oko zagrađenih lodja, napokon je jučer završen - lodje ostaju. Prije više od godinu dana, gradjevinska inspekcija je zabranila takvu divlju, i u načelu protuzakonitu gradnju. Srušene su i neke konstrukcije, a takav potez gradskih gradjevinara izazvao je revolt ponajprije onih kojima su improvizirane gradnje uklonjene, a njim su se solidarno pridružili svi čije su lodje došle u opasnost"⁹³("Večernji list").

Očito je da su primjeri A,B nasuprot C,D međusobno u vrlo ozbiljnom društvenom konfliktu: dok jedni s puno odobravanja

uredjuju "skromne" vile od 16 soba, drugima se kao delikventima ruše minimalni zahvati na poboljšanju minimalnog stambenog standarda. U ime nepostojećih estetskih načela vrši se teror nad etičkim načelima.

Tko i kako raspolaže prostorom? 'je pitanje od kapitalnog značenja za arhitekturu : značajno u onoj mjeri u kojoj arhitektura ima društvenu važnost. (Pored utilitarnog korištenja prostora, tu treba uključiti i 'duhovnu eksploataciju' prostora). Ovisno o tome dali su mogućnost korištenja prostora za sve članove društva ili određenu manjinu, arhitektura dobija značajne kvalitativne karakteristike. Ovo gledanje otklanja mogućnost apsolutne (čiste, neutralne, estetske, prave itd) arhitekture, a registriira klasnu (elitističku) nasuprot masovne (demokratske) arhitekture izraza iskrene težnje humanijem društvu. Jedan od vidova samopotvrđivanja humanog društva jest pravedna raspodjela prostora za svakog člana društva. Kroz povijest je ova pravda bila odsutna.

23.1. Raspodjela prostora

"Jedno od veoma važnih pitanja u sociologiji stanovanja je bez svake sumnje raspodjela stanova. Dva osnovna sociološka aspekta raspodele stanova jesu: a) kome se dodjeljuju stanovi? i b) kakvi se stanovi kome dodjeljuju?"⁹⁴(M. Živković) Ovo je pitanje neophodno udružiti s pitanjem: tko gdje živi? odnosno kako je stambeni prostor (nakon svih načina sticanja stana) raspoređen?

Jedno od najvećih materijalnih beneficija u socijalizmu je korištenje stambenog fonda. Izuzetno povoljna stambena rješenja kod nas se ostvaruju:

-dodjeljivanjem najkvalitetnijih stanova na korištenje najzaslužnijim građanima: političkoj, privrednoj, a ponekad umjetničkoj i naučnoj vrhuški.

-vlastita kupovina ili gradjenje raskošnih kuća karakteristična je za društvene slojeve koji su se naglo obogatili: dio obrtnika, sportske, estradne i umjetničke vrhuške, te dio 'gastarbajtera.'

-nasljedjivanje bilo vlasništva, bilo stanarskog prava.

Današnje krizno stambenog prostora moglo bi se promatrati na nekoliko načina:

A.-Evidentan je nedostatak stambenog prostora, što čini osnovu stambene krize, i taj manjak mora:

a.pogadjati odredjeni dio populacije, ili

b.pogadjati svih podjednako.

B.-Stambenog prostora ima dovoljno-("No, nesumnjivo je to da već sada ima u velikim gradovima⁹⁵ dovoljno stambenih zgrada, da bi se pri racionalnom iskorišćavanju njihovom mogla otkloniti svaka stvarna oskudica u stanovima".Engels) §-kod nas bi se primjedba mogla više odnositi na provinciju nego na velike gradove, jer su u provinciji značajni fondovi vikend i napuštenih objekata koji su minimalno iskorišteni/ - a uzroci manjka su:

a.pojedinci su akumulirali više prostora od stvarnih potreba, čime su naravno izazvali manjak kod ostatka populacije, ili

b.naši su standardi previsoki i oni su izvan društvenog postojećeg konteksta, ili

c.nepodesnost da se postojeći stambeni fond, nastao na drugoj društvenoj podlozi, valjano raspodjeli: poslijeratni pokušaji trpanja nekoliko porodica u veće stanove nisu ispali najsretniji, ali nažalost nisu trebali otkloniti jednu buduću takovu mogućnost.

C.-Stambena kriza će uvijek egzistirati zbog kombiniranih razloga: pretjerana akumulacija pojedinaca, stalno rastući standardi i nepodesnosti već izgrađenog stambenog fonda.

Osnovna su tri načina korištenja stambenog prostora:

1.kroz stanarsko pravo na društveni, ili eventualno privatni, stan (u SRH cca 1/4)⁹⁶, 2.posjedovanjem vlastitog stana i

3.podstanarstve kao najlošiji odgovor na nedostatak stanova v.21.2.

23.2.Stanarsko pravo

Stanarsko pravo, bez obzira što je zakonom garantirano, veoma se teško realizira, uglavnom: nasljedjivanjem na rodbinskoj osnovi i dodjelom stana od strane društva, najčešće organizacije udruženog

rada. Vrlo je važno istaknuti da mnogobrojnom sloju individualnih poljoprivrednika, seljacima, nitko ne dodjeljuje stanove ! Spomenuta dva načina dobivanja stanova iako u biti logična mogu postati problematična u određenom kontekstu:

-stan koji su dobili roditelji zbog vlastitih uvjeta, nasljeđuju djeca koja možda te uvjete nemaju, i obrnuto: postoji velika maloljetna populacija koja svoja prava na stan ostvaruje posredno preke svojih roditelja i njihova radišnost i savjesnost nićim nemože utjecati na njihov stambeni položaj. Prava nasljeđivanja vlasništva ili prava korištenja stambenih prostora dovodi do toga da je značajnije u kojoj je porodici (stanu) netke rodjen nego njegove vlastite zasluge prema društvu. Revidiranje ovog problema dovelo bi do korekcije prava na nasljeđivanje vlasništva ili barem stanarskog prava.

-bogatije radne organizacije znatno uspješnije rješavaju svoje stambene probleme od siromašnih, što ljude dovodi u neravnopravni položaj obzirom na vlastite uvjete. Izumi kao "radnički stanovi" ili "stanovi solidarnosti" pokušavaju ublažiti taj problem, ali "zar nije doista smješno da jedno socijalistićko društvo mora pribjegavati načelima karitativnosti i mecenatstva, da bi rješavalo radnićke životne probleme? Dok god se takva načela primjenjuju to je jasan dokaz da u korjenima društva postoje duboke socijalne nejednakosti i da eksploatacioni sistemi nesmetano funkcioniraju."⁹⁷(S.Šuvar)

Koliko je neshvaćanje karaktera stambene krize pokazuju najnoviji trendovi rješavanja. Oćito je stambeni fond različite uporabne vrijednosti, i prve razmišljanje bi moglo biti da i stanarine budu u proporciji te vrijednosti - izvrsno tehnoekonomske razmišljanje. "Predsjednik izvršnog vijeća grada je naglasio da stanarine ne mogu "štititi" standard građana. U realnom roku i određenom dinamikom stanarine treba da se približe ekonomskim cijenama"⁹⁸("Većernji list").Međjutim dali stanarine trebaju"raza-

rati" standard građana? Razmotrimo posljedice:

-porodice s nižim primanjima biti će iseljene iz boljih (skupljih) stanova, a model harmonije će po svojoj prilici biti ozbiljno narušen.

-pojačat će se tendencija elitnih stambenih zona, i stanovanje će postajati sve više medij socijalne diferencijacije.

-mase potstanara će postati vrlo ugrožena društvena grupa.

Ukoliko bi se ekonomske stanarine i shvatile dobronamjerno kao način rješavanja problema u postojećem stambenom fondu (održavanje), nejasno je zašto se i dalje grade stanovi različite uporabne vrijednosti, koji će u refleksu ekonomskih stanarina samo još više u naše društvo ugrađivati elemente diferencijacije a što je u suprotnosti s temeljnim principima.

23.3. Kupnja i gradjenje

Pored nasljedjivanja, vlastiti se stan može ostvariti kupnjom i gradjenjem.

Kupnja? Cijena m^2 stana u Zagrebu 1979. godine iznosila je od 15.000 ND naviše (2,25 POD). Prosječna obitelj od 4 člana: roditelji, kćerka i sin, s prosječnim osobnim dohotcima (2xPOD), s pretpostavkom da će zajedno živjeti 20 godina trebaju dvoipol sobni stan od cca $65 m^2$, što iznosi oko 146 PODa i s uštedom/otplaćivanjem mjesečno od $2/3$ PODa trebalo bi gotovo dvadeset godina da uštedi ili otplati stan. Uz postojeću inflacionu stopu štedjeti za stan ni teoretski nije moguće, a stambeni krediti koji su i inače imali veoma nepovoljne uvjete dobijanja ove godine (1981.) su konačno i ukinuti - nadajmo se ne za dugo. Očigledno je da prosječna obitelj ne može kupovati stan za svoje potrebe, odnosno da stanove ovog časa kupuju imućniji slojevi društva.

Gradnja? Za mnoge 'prosječne' naročito izvan urbanog ambijenta je to mnogo privlačnija varijanta od kupovine. Postupak "ključ u ruke" je veoma rijedak jer je ekstremno skup i mogućan manjini. Ljudi prosječnih primanja ulaze u proces gradjenja koji se odvija tijekom vremena. Tu se štedi na mnogočemu, a pojedinac ugrađuje

u objekat i mnogo svoga najčešće nekvalificiranog rada, rada rodbine i prijatelja, što mu omogućava da troškove gradjenja održava niskim (vidi 11.3.). Naravno da ovako podignut objekat ima niz nedostataka, no jedan "profesionalni" postupak bi za mnoge bio čista utopija obzirom na financijske mogućnosti. Takva gradnja je naša realnost, i društvo prihvaća prešutno i njen ekstremni oblik, "divlju gradnju", kao vid rješavanja stambene krize. "U našim je gradovima od oslobođenja do 1971.g. izgrađeno 300 tisuća divljih kuća, onih za koje nije postojala regularna dozvola"⁹⁹ (S.Šuvar).

23.4. Nepodesnost postojećeg stambenog fonda

Kada permanentna transformacija društva zakaže, dešava se nagli revolucionarni čin: društveni se odnosi izmjene gotovo preko noći, dok zatečeni prostorni, time i stambeni fond, nužno ostaje isti. Za njegovu transformaciju i prilagodbu novim uvjetima potrebno je puno više vremena, a kroz to vrijeme on kreira tzv. "povjesnu budućnost". Društvo koje teži harmoniji nalazi na ozbiljne prepreke u neravnomjernosti kvalitete postojećih stanova: minimalnih, skromnih nasuprot komfornih, velikih. Problem velikih stanova je u njihovom poštenom korištenju. Ukoliko se tipične 'nukleus-porodice' useljavaju, te bi stanove trebalo a. razgraditi u manje (razgrađivanje bi pored privatnog prostora trebalo obuhvatiti i međuprostor), ili b. da budu nastanjeni od većeg broja ljudi, napr. 'dobrovoljna porodica' koja je sastavljena od nekoliko manjih podgrupa-(sadašnji zakon o stambenim odnosima ne obuhvaća ovakvu mogućnost). Problem malih stanova je u njihovom izolacionizmu, pa bi ih trebalo povezivati zajedničkim prostorima u odgovarajuće ansamble, da bi se u zajedničkom međuprostoru izgubili nedostaci skučenosti malog stana.

Za buduće gradjenje postaje popularan princip: "graditi za budućnost znači ostaviti veliki dio neizgrađenim", pa se projektiraju

razna fleksibilna rješenja koja se lako daju (nažalost za sada više teoretski nego praktički) adaptirati novim zahtjevima.

23.5. Ekstremna stambena rješenja

Domovi starih, dječji domovi, materinski domovi, samački hoteli - prostori su permanentnog stanovanja za posebne grupe sa određenim negativnim okolnostima: starost kao nemoć ili bolest, nedostatak roditelja, odsutstvo roditelja i supruga, osamljenost i sl. Njihovim okupljanjem i koncentracijom, okupljaju se i te negativne okolnosti. Dok je jasna korisnost ovih institucija, upitno je koliko je valjan način kako se to prostorno organizira.

Medju spomenutima uzmimo primjer starih ljudi: Način življenja kroz veliku emancipaciju mlađjih generacija i vitalnijeg dijela stanovništva, donosi starost u jednom ekstremnom izdanju usamljenosti i onemoćalosti - može u jednom apstraktnom smislu da bude ispaštanje 'grijeha mladosti.' Civilizacija industrijskog društva orjentirana je radno sposobnom dijelu stanovništva koji je izborio ekonomsku i političku moć, nasuprot agrarne civilizacije gdje su nosioci ekonomske i društvene važnosti bili najstariji članovi društva. Raspadom tradicionalne proširene porodice njen najstariji dio postaje pomalo izoliran od životnih događanja ili problema čijim se rješavanjem čovjek afirmira. Medicina stalno produžava vitalnost pozne tzv. "treće dobi", društvo se brine za ekonomsku sigurnost, ali su problemi i dalje prisutni. U najbogatijoj zemlji svijeta "četvrtina američkih staraca živi u siromaštvu ili veoma skromno, iako savezna vlada izdvaja toj kategoriji stanovništva više nego za naoružanje (155 milijardi dolara-četvrtina budžeta). Osim siromaštva, starci trpe jer su zanemareni, odbačeni, društveno marginalizirani, .. ("Vjesnik"). Proces raspadanja velikih porodica u našem društvu nije još okončan, barem ne i emotivno, što je starijim osobama često značajnije i od najefikasnijih karitativnih mjera društva. No budućnost za sve nas, ukoliko se nešto ne promjeni, može biti veoma pesimistična. Simbol te budućnost preuzet je iz prošlosti:

"Organizovanje sirotišta trebalo je da pruži najneophodniju zaštitu nezaštićenim osobama, a među njima i starim...-za stare ljude praktično su postajale čekaonice smrti."¹⁰¹(B.Andjelković) Ni danas, gradjeni, opremljeni i vodjeni sa maksimalnom pažnjom domovi za stare ljude u koje su oni presadjeni iz svoga do tada životnog ambijenta, nisu veća sreća čak i od nevolja življenja u nekadašnjoj agrarnoj porodici. Fizički komfor neće lako moći nadomjestiti komfor porodičnog doma. Stari tu tegobu najteže osjećaju, jer se kod njih u životu ništa nemože promjeniti.

Na ekstremna stambena rješenja treba obratiti pažnju, ne toliko zbog njihove zastupljenosti ovog časa, već zbog društvenih tendencija ovim rješenjima koja će se pojačati nakon kompletne dezintegracije velike porodice. Socijalno siromašniji slojevi što je sasvim jasno, više gravitiraju ovakvom rješavanju svojih egzistencijalnih problema.

3. ZAKLJUČAK

Čovjek egzistira u materijalnom i duhovnom svijetu svoje okoline. Prostor je najizrazitiji vid materijalnosti svijeta, i s prostorom, prirodnim (zatečenim) i artefaktičnim (produktom ljudske djelatnosti), čovjek neprestalno uspostavlja korelaciju materijalnu i duhovnu. Zamisao o prostoru, realizacija, distribucija i korištenje, je izraz odredjenih potreba baziranih na prihvaćenom filozofskom i ideološkom stavu, moralu i etici.

Razmatranje o estetskoj svijesti, koje je uglavnom obuhvaćalo estetska osjećanja na primjerima ovog stoljeća, pokazalo je da impulsi mogu dolaziti s raznih strana. Ta je estetika stvarana od čovjeka u namjeri da po izvjesnim načinima sredjivanja oplemeni događaj i doživljaj u prostoru, ali pokazuje i stalnu relativnost, što znači da nema nikakve estetske dogme koja bi u ime manjine (makar i strukom ozakonjene) stvarala takova načela koja bi bila otudjena od većine stanovništva ili koja bi sputavala individualnu inicijativu i vlastitu kreativnost. Ukoliko 'oficijelna estetika' stvara površinski privid lijepoga, ona je izvan mogućnosti da duboko prožme cjelovito biće sveukupnog društva. Estetika koja se bazira na spekulativnoj filozofiji i stvara ljepotu u svijetu misli (individualnog misaonog sustava) je otudjena od stvarnog svijeta. Kako vrijednost estetske misli nije moguće valorizirati samu po sebi, već karakterom i idejom društvenog života, estetika nemože biti povodom ideje o stanovanju već samo plemenita posljedica ideje o stanovanju koju će sačinjavati niz parametara, a estetski će biti samo jedan od njih.

Razmatranje o tehničkoj svijesti kazuje da je to fantastičan instrumentarij za djelovanje, ali koji sam po sebi ne rješava zadatak. Ni najnaprednija tehnologija, mada stvara privid, sama po sebi ne odstranjuje probleme. Smisao onog čime se bavi tehnologija je izvan nje same, jer kada bi, hipotetički razmišljajući, sve nukleus-porodice ovog svijeta imale dvosobne ili trosobne

stanove (a to je najviše što tehnološki ideal može ostići) i uz uvjet da su zadovoljene sve potrebe biološkog bića-vidi:11.1.- (a to je najviše što ideal industrijskog produkciono/potrošačkog društva može osigurati) čovjek još uvijek nebi bio zbiljski afirmiran u ovom svijetu. Čekajući tehnološko blagostanje čovjek će još neizvjesno dugo biti zarobljen od ideala takvog "mega-stroja ili sustava" koji će jednom, ako, usrećiti ljude; biti će zarobljen kroz igru u kojoj se često žrtvuje misaonost, spoznaja, druženje i bivstvovanje, da bi se ostvarili neki ciljevi koji su samo negativni aspekti ljudskih potreba (materijalno bogatstvo i moć nad ljudima).

Razmatranja društvene svijesti su pokazala da postoje permanentna i složena previranja i kretanja, čovjeka u vrtlogu ljudi ali sa spoznajom odakle dolazi (identifikacija) i kamo teži, u kontekstu svojih potreba. Promatrajući potrebe polarizirane u pozitivnom i negativnom aspektu njihove pojavnosti, trebalo bi afirmirati pozitivne aspekte, i koristiti takovu selekciju koja će stimulirati kretanje ka harmoničnom društvu tj.ambijentu cjelovite emancipacije čovjeka, i- na bazi toga pronalaziti materijalni kontekst koji bi korespondirao harmoničnom društvu. Vrlo značajni momenti društvene svijesti su: socijalistička misao (oslobodjenje od eksploatacije), prestrukturiranje društva na bazi samoupravnog modela (realizacija društvene, ekonomske i političke moći u bazi društva) i prestrukturiranje porodice (na emotivnoj više nego ekonomskoj osnovi).

Postojeći kvantifikacioni sistemi današnje proizvodnje stambenog prostora, kao i naslijeđeni stambeni fond, pokazuju se nedovoljno efikasnim da rješe današnje potrebe, koje su: mnogo puta konfuzne i nedefinirane, u stalnom su mjenjanju, a ponekad se i negativni aspekti potreba nameću kao problemi za rješavanje. Današnje gradjenje, raspodjela i način korištenja

prostora rješava ili može riješiti: a. jedan fragment potreba, i uz pretpostavku da smo svim članovima društva zadovoljili taj fragment, stalno je prisutna težnja za realizacijom ostalih potreba a što ta generacija nebi nikada dočekala, ili b. da jednom fragmentu društva zadovoljimo prostorne potrebe, što naravno dovodi do društvenih konflikata i kriznih stanja. Stoga umjesto primarnog zadatka dobijanja što više dvoilislíčnosobnih stanova treba tražiti odgovor na pitanje: kako revidirati ideju o stanovanju /življenju u kontekstu pozitivnih aspekata čovjekovih potreba.

Totalna idealizirana imaginacija budućeg svijeta bila bi utopijska, ukoliko se nebi vezivala na postojeći i proživljeni svijet. Ako se duhovni, idejni i emotivni svijet može naglo mjenjati, materijalni može ali puno sporije (naravno izuzevši stravična razaranja za koje se je čovječanstvo osposobilo). Stoga imavši na umu jednom definirani prostor koji u svom konceptu ostaje milenijima (urbani) ili stoljećima (arhitektonski prostor), mi smo i nakon promjene idejnog i emotivnog stanja prisiljeni živjeti, da parafraziram Marxa, sa "starudijama prošlosti". Imajući na umu povjesno iskustvo, prezentne mogućnosti i imaginaciju budućnosti, mogao bi se uspostaviti jedan fleksibilni model.

31. Model stanovanja/življenja

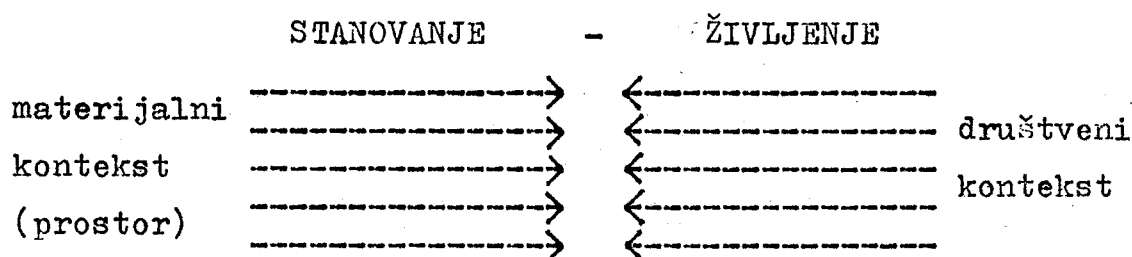
Pretpostavke:

1. Svaki onaj prostor koji čovjek koristi ili bi ga trebao koristiti, je prostor njegova življenja, a onog časa kada rad prestane biti otudjeni dio čovjekova bića, sav prostor življenja postaje stambeni prostor.
2. Između stana i ostatka svijeta ne postoji rigorozna granica, jer bi u suprotnome naš život bio raskoljen na dvoje: otudjeni neprijateljski izvanjski svijet i spas koji nastaje u okrilju prostora privatnosti i intime.

3. Čovjek bi svoje vrijeme i svoj radni potencijal mogao moći koristiti za realizaciju i vlastite kreativnosti u prostoru.
4. Prostorno sredjivanje nebi smjelo biti na osnovu dezintegracije čovjekovih djelatnosti na izvjesne zone, već na osnovu objedinjenog kontinuiteta.

Teza A :

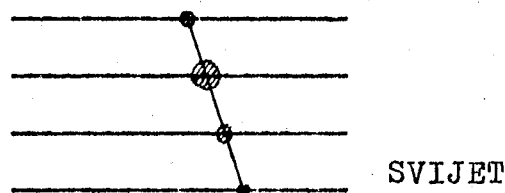
Svaka projektirana ili zatečena prostorna situacija teži da bude povezana sa društvenom situacijom (stanjem) i obratno, a što znači da se međusobno određuju. Materijalni/prostorni kontekst je dakle prožet društvenim kontekstom sa obostranim utjecajem jednog na drugi i namjerom da postignu međusobnu sukladnost.

Teza B :

Od čovjeka-elementarne biološko/društvene jedinice do svijeta-totalnog i cjelovitog društveno/prostornog sistema, postoji cijeli registar stanja koje možemo nazvati slojevi ili nivoi. ČOVJEK u kontekstu povjesnog razvoja, datih mogućnosti i slobodne volje ŽIVI, biološki se osigurava i društveno se afirmira kroz i u tim SLOJEVIMA.

čovjek

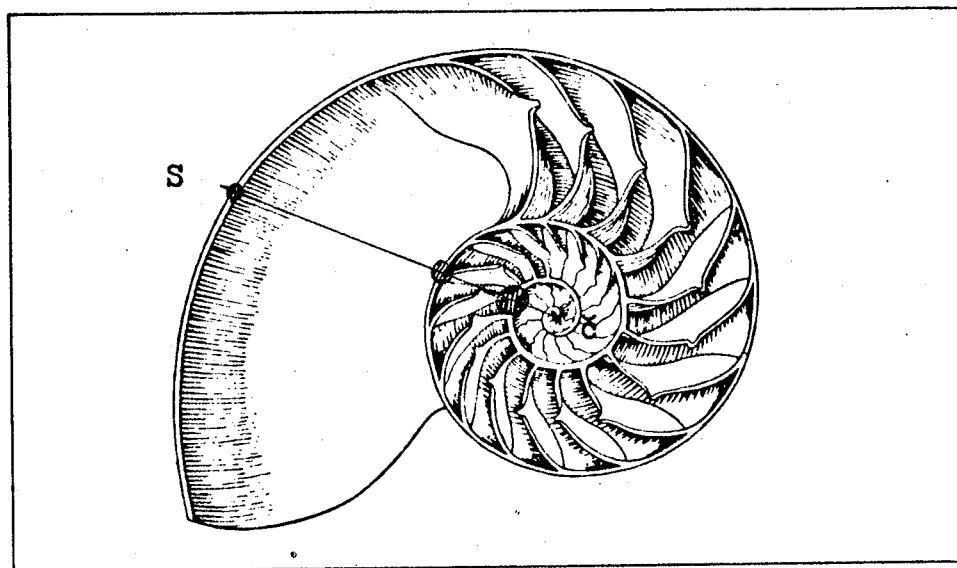
Zadatak je da se slojevi precizno identificiraju, po potrebi stvaraju novi, i afirmiraju u onoj mjeri u kojoj s pozitivnim aspektima ljudskih potreba suradjuju.

zaklon	soba	čovjek
stan/kuća		brak porodica
selo, ulica		
	čtvrť	susjedstvo
naselje		mjesna zajednica
općina		općina
grad		gradska zajednica
regija		
	pokrajina	regionalnost
republika		narodnost narod
država		društvo
kontinent		kulturni krug
GLOBUS		ČOVJEČANSTVO

snimak postojećih slojeva (nivoa)

- značaj pojedinom sloju daje prisutnost veće ili manje identifikacije sa određenim slojem bazirano na postojećem uvjerenju o mogućnostima zadovoljavanja potreba i realizacije ciljeva u tom sloju.
- samo su rubni nivoi 'konstante', a svi nivoi unutar njih su promjenjive povjesne kategorije sklone stalnom mjenjanju. Međutim njihovo povjesno trajanje se registrira u kulturološkom zapisu i time postaju kategorije koje se počimaju uvažavati, ali se mogu i revidirati. To je i razlog pomanjkanja sinhroniziranosti na određenim paralelama društvo// prostor. Povjesnim procesom su se uspostavljale i davale važnosti pojedinom nivou u određenom vremenu, a time se je remetio balans u ostalim nivoima, (napr. formiranje jakih institucija država je razarao regionalno).
- može se primjetiti da se najjači osjećaji identifikacije stvaraju na onim nivoima gdje je prostorni kontekst definiran, te obrnuto da odsutstvo jasne društvene strukturiranosti doprinosi i konfužnom prostornom ponašanju.

Namjera ovog modela je da u različitoj slojevitosti uklju-
ći sav postojeći prostorni fond u životni ambijent, tj. re-
pertoar prostornih slojeva koji bi korespondirali odgovara-
jućoj društvenoj strukturiranosti. Globalna ideja je: osigu-
ravanje i potvrđivanje čovjeka-osnovne jedinice ljudske
vrste, te osiguravanje i samopotvrđivanje ljudske zajednice,
a konkretna ideja ovog modela je: razrješavanje postojeće
stambene krize na način, da nedostatke na jednom nivou poku-
šamo nadomjestiti mogućnostima na sljedećem nivou/sloju.

" grafički prikaz modela stanovanja/življenja "

BILJEŠKE:

- 1/K.Marx: Predgovor kritici ekonomije, 1859.
- 2/M.Živković: Uvod u sociologiju stanovanja,
Arhitektonski fakultet Beograd, 1975, str.19
- 3/ : isto, str.19,20
- 4/ : isto, str.19
- 5/E.Fromm: Imati ili biti, Naprijed, 1979, str.206
- 6/H.Lefebvre: Urbana revolucija, Nolit,1974, str.177
- 7/ : isto, str.128
- 8/F.Choay (Šoe): Urbanizam, utopija i stvarnost,
Gradjevna knjiga, 1978, str.176,177
- 9/Le Corbusier: Towards A New Architecture,
Architectural Press, str.247
- 10/ : isto: str.269
- 11/F.Engels: O stambenom pitanju, Marx-Engels' Izabrana djela
Kultura, 1947, str.537
- 12/C.Jencks: Modern Movements in Architecture,
Penguin Books, 1973, str.380
- 13/R.Goodman: After the Planners
Penguin Books, 1972, str. 170
- 14/E.Fromm: Imati ili biti, Naprijed, 1979, str.55
- 15/ : isto, str.109
- 16/Komunistički manifest, I.P. 'August Cesarec', 1977, str.54
- 17/Enciklopedija Likovnih Umjetnosti 4, JLZ, 1966, str.610
- 18/C.Schnaidt: Hannes Meyer, Buildings, Projects and Writings
- 19/K.Kelly: Jacky, str 279.
- 20/P.Blake: Form Follows Fiasco, Atlantic, 1977, str.103
- 21/H.Lefebvre: Urbana revolucija, Nolit, 1974, str.130
- 22/F.Engels: Poreklo porodice, privatne svojine i države,
Prosveta, 1979, str.22
- 23/M.Živković: Uvod u sociologiju stanovanja, str.13
- 24/F.Engels: Poreklo porodice, privatne svojine i države,
str.37
- 25/ : isto, str.55

- ²⁶/M. Živković: Uvod u sociologiju stanovanja, str.6
- ²⁷/C.Alexander: A Pattern Language
- ²⁸/MIT-Ilaud 80: Tractability in Housing and Neighborhood,
raport za seminar u Urbinu 1980, str.2
- ²⁹/S.Chermayeff-C.Alexander: Community and Privacy,
Anchor, 1965, str.51
- ³⁰/H.Lefebvre: Produkcija prostora, Marksizam u svetu, 9/1975
- ³¹/K.Lynch: Slika jednog grada, Gradjevinska knjiga, 1974.
str. 162
- ³²/H.Markuse: Kontrarevolucija i revolt, Grafos, 1979, str.62
- ³³/ : isto, str. 63
- ³⁴/E.Fromm: Imati ili biti, str.60
- ³⁵/Le Corbusier: Atinska povelja, Beograd, 1965, str.35
- ³⁶/.....: Povelja 'Maču Piču', Arhitektonski fakultet Beograd,
1979, str.12
- ³⁷/S.Chermayeff-C.Alexander: Community and Privacy, str.46
- ³⁸/K.Galbraith: Nova industrijska država, Stvarnost, 1978, str.59
- ³⁹/S.Gideon: Prostor, vreme i arhitektura, Gradjevinska knjiga,
1969, str.278
- ⁴⁰/C.Schnaidt: Hannes Meyer
- ⁴¹/H.R.Hitchcock-P.Johnson: The International Style, 1932
- ⁴²/R.Venturi: Complexity and Contradiction,1966
- ⁴³/C.Jencks: Bizarre Architecture, Academy 1979, str.9
- ⁴⁴/C.Jencks: Modern Movements in Architecture, str.256
- ⁴⁵/S.Gideon: Prostor, vreme i arhitektura, str.280
- ⁴⁶/A.Mohorovičić: Prilog analizi nekih osnovnih problema teorije
arhitekture, Arhitektonski fakultet Zagreb
1975, str.111-116
- ⁴⁷/A.&P.Smithson: An Architectural Aesthetic, Latimer, 1973, str.30
- ⁴⁸/S.Gideon: Prostor, vreme i arhitektura, str.279
- ⁴⁹/P.Blake: Form Follows Fiasco, str.40
- ⁵⁰/M. Živković: Uvod u sociologiju stanovanja, str.25

- 51/H.Markuse: Kontrarevolucija i revolt, str.73
- 52/.....: Povelja 'Maču Piču,' str.13
- 53/J.Stirling: Buildings & Projects, Oxford Press, 1975, str.17
- 54/C.Jencks: Modern Movements in Architecture, str.32
- 55/K.Mikola: nepublicirani materijal
- 56/R.Goodman: After the Planners, str.160,
- 57/H.Markuse: Kontrarevolucija i revolt, str.91
- 58/P.Johnson: Mies van der Rohe, MOMA, 1953, str.85
- 59/L.Pleština: Razgovor s Paul Rudolphom, OKO, 9.I.1975.
- 60/E.Allen: The Responsive House, MIT-Press, 1972, str.7
- 61/.....: Biblija
- 62/B.Fuller-R.Marks: The Dymaxion World of B.F.
- 63/P.Cook: Archigram, Praeger, 1973, 36,48
- 64/P.Soleri: The City in the Image of Man
- 65/M.Safdie: Beyond Habitat
- 66/Franzen-Rudolph: The Evolving City
- 67/G.Payne: Urban Housing in the Third World, Leonard, 1977,
str.216
- 68/F.Catalano: The Nueva Habana Story, Anual Report Urbino 1979
- 69/M.Živković: Uvod u sociologiju stanovanja, str.33
- 70/ : isto, str.36
- 71/.....: Zakon o stambenim odnosima SRH
- 72/Saopćenje predsjedništva RK SSOH, Polet, 5.11.1980
- 73/Kongresni dokument SKH, šapirografirani materijal, str.78 I/t.15
- 74/S.Chermayeff-C.Alexander: Community and Privacy, str.62
- 75/F.van Klingereren: nepublicirani materijal
- 76/B.Aleksić: Stambena sredina, Arhitektonski fakultet Beograd,
1975, str. 2
- 77/A.Marinović-Uzelac: Socijalni prostor grada, Liber, 1978,
str.213
- 78/M.Baylon: Stanovanje, Tema 1: Organizacija stana,
Arhitektonski fakultet Beograd, 1979, str.37

- ⁷⁹/M. Živković: Uzroci i nosioci bespravne stambene gradnje,
ANU BiH, 1972, str.34
- ⁸⁰/S. Šuvar: Između zaseoka i megapolisa, Biblioteka sociologije
sela, 1973, str.16
- ⁸¹/ nema
- ⁸²/ nema
- ⁸³/F. Engels: O stambenom pitanju, str.520
- ⁸⁴/M. Živković: Uvod u sociologiju stanovanja, str.32
- ⁸⁵"/članak: 'Informacija na popravak', "Večernji list", 23.V.1979.
- ⁸⁶/S. Šuvar: Između zaseoka i megapolisa, str. 154
- ⁸⁷/A. Marinović-Uzelac: Socijalni prostor grada, str.213
- ⁸⁸/D. Seferagić: Socijalna segregacija u rezidencijalnom prostoru,
magisterski rad, 1977, str. 129
- ⁸⁹/S. Šuvar: Između zaseoka i megapolisa, str.154
- ⁹⁰"/pismo čitaoca povodom rasprave 'drug ili gospodin', "Vjesnik"
1.V.1980.
- ⁹¹"/članak: 'Obnavljaju se dvorci', "Vjesnik"
- ⁹²"/članak: 'Stop divljoj gradnji', "Večernji list"
- ⁹³"/članak: 'Lodje ostaju', "Večernji list"
- ⁹⁴/M. Živković: Uvod u sociologiju stanovanja, str.35
- ⁹⁵/F. Engels: O stambenom pitanju, str.521
- ⁹⁶/radna grupa Sabora SRH: Analiza stanja u stambenoj oblasti,
1978
- ⁹⁷/S. Šuvar : Između zaseoka i megapolisa, str.154
- ⁹⁸"/članak: 'Ekonomске stanarine', "Večernji list",
- ⁹⁹/S. Šuvar: Između zaseoka i megapolisa, str.156
- ¹⁰⁰"/članak: 'Pobuna sijede snage', "Vjesnik", 4.V.1980.
- ¹¹¹/B. Andjelković: Stanovanje starih osoba, Univerzitet u Beogradu,
1977, str.8

LITERATURA:

- ALEKSIĆ, Branko: 'Stambena sredina,' Arhitektonski f. Beograd
ALEXANDER, Christopher: 'A Pattern Language,'
ALLEN, Edward: 'The Responsive House,' MIT-Press
ANDJELKOVIĆ, Borivoj: 'Stanovanje starih osoba,' Univerzitet Bgd.
BAYLON, Mate: 'Stanovanje, Tema 1,' Arhitektonski f. Beograd
: 'Upotrebna vrednost stana,' Arhitektonski f. Bgd.
BLAKE, Peter: 'Form Follows Function,' Atlantic
CATALANO, Fernando: 'The Nueva Habana Story,' ILAUD-Report 1979
CHERMAYEFF, S.-Alexander, C.: 'Community and Privacy,' Anchor
CHOAY (Šoe), Fransoaz: 'Urbanizam, utopija i stvarnost,' G.K.-Bgd.
COOK, Peter: 'Archigram,' Praeger
.....: članci, 'Večernji list,' 'Vjesnik'
ENGELS, Friedrich: 'O stambenom pitanju,' M-E: Izabrana djela
: 'Poreklo porodice, privatne svojine i države'
.....: Enciklopedija likovnih umjetnosti, JLZ-Zagreb
FLEIG, Karl: 'Alvar Aalto,' Thames
FROMM, Erich: 'Imati ili biti,' Naprijed
FULLER, B.-Marks, R.: 'The Dymaxion World,' Anchor
GALBRAITH, John Kenneth: 'Nova industrijska država,' Stvarnost
GIEDION, Siegfried: 'Prostor, vreme i arhitektura,' G.K.-Bgd.
GOODMAN, Robert: 'After the Planners,' Penguin
HITCHCOCK, H.R.- Johnson, P.: 'The international Style,'
JENCKS, Charles: 'Modern Movements in Architecture,' Arch-Press
: 'Bizarre Architecture,' Academy
JOHNSON: 'Mies van der Rohe,' MOMA
KLINGEREN, Frank: nepublicirani materijal
.....: kongresni materijal SRH
LE CORBUSIER : 'Atinska povelja,' Univerzitet Bgd.
: 'The City of Tomorrow,' MIT-Press
: 'Towards a New Architecture,' Arch-Press

- LEFEBVRE, Henri: 'Urbana revolucija,' Nolit
 : 'Produkcija prostora,' Marksizam u svetu 9/75
- LYNCH, Kevin: 'Slika jednog grada,' G.K.-Bgd
- MARINOVIĆ-UZELAC, Ante: 'Socijalni prostor grada,' Liber
- MARKUSE, Herbert: 'Kontrarevolucija i revolt,' Grafos
- MARX, Karl: 'Predgovor kritici ekonomije'
- MARX, K.-Engels, F.: 'Komunistički manifest,' IP 'AC'
- MIKOLA, Kirmo: nepublicirani materijal
- MOHOROVIČIĆ, Andre: 'Prilog analizi nekih osnovnih problema
 teorije arhitekture,' Arhitektonski f.Zgb.
- PAYNE, Geoffrey: 'Urban Housing in the Third World,' Leonard
- PLEŠTINA, Lenko: razgovor s Paul Rudolphom, OKO
: povelja 'Machu Picchu,' Arhitektonski f.Bgd.
- PJANIĆ, Ljubinka: 'Cena u stambenoj privredi,' Arhitektonski f.Bgd.
: radna grupa Sabora SRH: Analiza stanja u stambenoj
 oblasti, šapirografirani materijal
- SAFDIE, Moshe: 'Beyond Habitat,' MIT-Press
- SCHNAIDT, Claude: 'Hannes Meyer,'
- SMITHSON, Alison&Peter: 'An Architectural Aesthetic,' Latimer
- STERLING, James: 'Buildings & Projects,' Oxford
- SEFERAGIĆ, Dušica: 'Socijalna segregacija u rezidencijalnom
 prostoru,' magisterski rad
- SOLERI, Paolo: 'The City in the Image of Man,' MIT-Press
- ŠUVAR, Stipe: 'Između zaseoka i megapolisa,' B.sociologije sela
- VENTURI, Robert: 'Complexity and Contradiction,' MOMA
- WOLF, Peter: 'The Evolving City,' Whitney
- ŽIVKOVIĆ, Miroslav: 'Sociološki ogledi o gradu i stanovanju,'
 Arhitektonski f.Bgd.
 : 'Uvod u sociologiju stanovanja,' Arh.f.Bgd.
 : 'Uzroci i nosioci bespravne stambene gradnje'
 ANU BiH

Социјалистичка Република Србија
УНИВЕРЗИТЕТ
АРХИТЕКТОНТСКИ ФАКУЛТЕТ

Бр. 10/78

31. 03. 19 81. год.

БЕОГРАД

Булевар Револуције 73. II Тел.

ПОСЛЕДИПЛОМСКЕ СТУДИЈЕ

Na molbu dipl.ing.arh. Lenka
Pleštine a na osnovu čl. 171
ZUP-a, Arhitektonski fakultet
u Beogradu izdaje mu

U V E R E N J E

Da je dipl.ing.arh. Lenko M Pleština rođen 26.04.1947.
godine u Klisu, SR Hrvatska, upisan na poslediplomske
studije "Stanovanje" na Arhitektonskom fakultetu u
Beogradu, školske 1977/78 godine.

Da je imenovani proslušao specijalistički deo kursa
"Stanovanje" u trajanju od tri semestra, izradio
uspešno potrebne zadatke i odbranio dana 30.03.1981.
godine specijalistički rad pod naslovom: "OKOLNOSTI
SEAMBENE KRIZE".

Na osnovu čl. 7 Odluke o organizaciji i radu posle-
diplomskog kursa "Stanovanje" imenovani je stekao
stručni naziv specijaliste iz oblasti stanovanja
i pravo na prijavu magistarskog rada.

Uverenje se izdaje na lični zahtev i upotrebu a
po naplati odgovarajuće takse.

DEKAN

ARHITEKTONSKOG FAKULTETA

Vojislav Damjanović

[Handwritten signature]